

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.26.04.2018.Isl/Tar.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АХМЕДОВ БУРХОН АБДУРАХМОНОВИЧ

**АБУ БАКР ЖАССОС “АҲКОМ АЛ-ҚУРЪОН” ТАФСИРИНИНГ
ХАНАФИЙ МАЗҲАБИ РИВОЖИДАГИ АҲАМИЯТИ**

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент-2019

**Исломунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата
доктора философии (PhD) по исламоведению**

**Contents of Dissertation Abstract of the
Doctor of Philosophy (PhD) on Islamic Sciences**

Ахмедов Бурхон Абдурахмонович

“Абу Бакр Жассос “Аҳком ал-Қуръон” тафсирининг ханафий мазҳаби
ривожидаги аҳамияти” (24.00.02)3

Akhmedov Burkhon Abdurakhmonovich

The role of Abu Bakr Jassas’s tafseer “Ahkam al-Qur’an” in the development of
hanafi madhab (24.00.02).....21

Ахмедов Бурхон Абдурахмонович

Значение тафсира “Аҳкам аль-Қуръан” Абу Бакра Жассос в развитии
ханафитского мазхаба (24.00.02).....37

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ
List of published works40

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМІЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.26.04.2018.Isl/Tar.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМІЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

АХМЕДОВ БУРХОН АБДУРАХМОНОВИЧ

**АБУ БАКР ЖАССОС “АҲКОМ АЛ-ҚУРЪОН” ТАФСИРИНИНГ
ХАНАФИЙ МАЗҲАБИ РИВОЖИДАГИ АҲАМИЯТИ**

24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик

**ИСЛОМШУНОСЛИК ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент-2019

Исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.2.PhD/Isl.31 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз ва рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг (www.iiiau.uz) ва «ZiyoNet» Ахборот таълим порталида (www.ziyounet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:	Исламов Захид Махмудович филология фанлари доктори, профессор
Расмий оппонентлар:	Уватов Убайдулла Муродович тарих фанлари доктори, профессор Юлдашходжаев Хайдар Хашимханович тарих фанлари номзоди
Етакчи ташкилот:	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.26.04.2018.Isl/Tar.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2019 йил «___» _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiiau.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (___ рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiiau.uz)

Диссертация автореферати 2019 йил «___» _____ да тарқатилди.

(2019 йил «___» _____ даги ___ рақамли реестр баённомаси.)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, с.ф.д., профессор

Д.А. Рахимджанов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш котиби, т.ф.н., доцент

С.С.Агзамходжаев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, т.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. XXI асрга келиб жаҳондаги турли куч марказлари ўртасида кескин ғоявий курашлар юз бераётган даврда ислом динининг инсонпарварлик ва тинчликпарварлик моҳиятини, инсоният тараққиётига қўшган ҳиссасини кўрсатиб бериш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади. Шунга кўра, «Биз бутун жаҳон жамоатчилигига ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа, деб ҳисоблаймиз. Чунки ислом дини бизни эзгулик ва тинчликка, асл инсоний фазилатларни асраб-авайлашга даъват этади»¹. Кейинги йилларда жаҳон шарқшунослигида ислом илмлари – тафсир (التفسير), ҳадис (الحديث), фикҳ (الفقه), ақоид (العقائد) ва тасаввуф (التصوف)ни ўрганишга бўлган қизиқишнинг ошиб бораётганлигини кузатиш мумкин.

Дунё фондларида Шарқ аллома ва мутафаккирларининг катта ҳажмдаги ноёб қўлёзма манбалари сақланмоқда. Мазкур асарлар Мовароуннахрнинг тарихий, ижтимоий-сиёсий, маданий муҳитига оид маънавий маълумотларга бойлиги билан ажралиб туради. Улардан ислом динининг асл мазмунини ёритишда, тарихий-маданий қадрият ва ўтмишимизнинг ажралмас қисми сифатида тадқиқ этилишида бирламчи манба сифатида фойдаланиб, кўплаб илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда. Фондларда сақланаётган ислом тарихи ва манбашунослигига оид китоблар, хусусан, фикҳ илми тарихи ва унинг тадрижий ривожланиши, муфассирлар фаолияти ҳамда ҳанафий мазҳабига оид тафсирларни ўрганиш бугунги кунда долзарб аҳамиятга эга.

Мустақиллик йилларида маънавият соҳасига алоҳида эътибор қаратилиб, диний ва миллий қадриятларни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Ислом ҳамкорлик ташкилоти томонидан Бухоро шаҳрининг 2020 йилда «Ислом маданияти пойтахти» деб эълон қилиниши, вилоятларда ҳадис, фикҳ, калом илми, тафсир ва тасаввуф мактаблари ҳамда Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази, Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг ташкил этилиши ислом илмлари соҳасида янада чуқур изланишлар олиб боришни тақозо этмоқда. Минг йиллар давомида ўзбек халқининг яшаш тарзи, урф-одат ва анъаналарига сингиб кетган ислом дини ҳамда у билан боғлиқ илмий меросни ўрганиш, кейинги авлодларга етказиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири сифатида белгиланди. «Буюк тарихда ҳеч нарса изсиз кетмайди. У халқларнинг қонида, тарихий хотирасида сақланади ва амалий ишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам у қудратлидир. Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан биридир»². Шу нуқтаи назардан, буюк мутафаккирларнинг

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи // Маърифат, 2017, 20 сентябрь.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи // Халқ сўзи, 2016, 19 октябрь.

асарларини, уларнинг бутунжаҳон цивилизацияси ривожига кўшган ҳиссасини чуқур ўрганиш, теран англаш ва кенг оммалаштириш алоҳида аҳамиятга эга. Бу борада юртимиз тарихига доир бирламчи қўлёзма манбаларни атрофлича тадқиқ этиш орқали миллий менталитет ҳамда ислом дини қадриятлари асосида шаклланган юксак ҳуқуқий маданият, ахлоқий-ижтимоий нормаларга оид махсус назарий ва комплекс тадқиқотларни олиб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонлари, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2018 йил 23 июнидаги ПҚ-3080-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 22 июндаги 466-сон «Ўзбекистон халқаро ислом академияси фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишларига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Абу Бакр Жассос ҳанафий мазҳабининг етук олими бўлгани боис унинг барча асарлари мазкур мазҳаб қонун-қоидаларини баён қилишга бағишланган. Жумладан, “Аҳком ал-Қуръон” асарида ҳам ҳанафийликка оид фикҳий қоидалар, ақидавий қарашлар ва ғоялар муҳим ўрин тутган. Мазкур асар ўзидан кейинги шу мавзуда ёзилган адабиётлар учун муҳим манба вазифасини ўтаган. Шу боис Абу Бакр Жассоснинг ушбу асари доим тадқиқотчиларни эътибори марказида бўлган.

Араб дунёсида Абу Бакр Жассоснинг мазкур шоҳ асари бўйича бир қатор тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, Қуръон ва Қуръон илмлари йўналишида фаолият юритган профессор Али ибн Сулаймон ал-Абид, Умар Муҳаммад Умар Бодовуд, Абдулбосит Иброҳим Балбул ва Доктор Сафват Мустафо Халилович ҳамда Доктор Исматуллоҳ Иноятуллоҳ каби тадқиқотчилар “Аҳком ал-Қуръон” асарини тадқиқ қилганлар³. Хусусан, Доктор Сафват бу борада кенгроқ изланиш олиб борган.

³Доктор Али ибн Сулаймон ал-Абид. Тафасир аят ал-аҳкам ва манахижуҳа. – Ар-Риёз: Дар ат-тадмурия, 2010. – 865 б; Умар Муҳаммад Умар Бодовуд. Дирасат ал-аҳадис ва ал-осор ал-ворида фи Аҳком ал-Қуръон.

Урду тилида ҳам “Аҳком ал-Қуръон” асари бўйича тадқиқот ва таржималар амалга оширилган. Жумладан, Мавлоно Абдулқайюм томонидан амалга оширилган мазкур асарнинг олти жилдли таржимаси машҳурдир⁴.

Ўзбекистонда ханузгача Абу Бакр Жассос ва унинг илмий ижоди борасида тадқиқот ишлари олиб борилмаган. Айниқса, алломанинг шоҳ асари бўлмиш “Аҳком ал-Қуръон” асари ўзбек китобхонлари ва тадқиқотчиларга ҳозирга қадар номаълумлигича қолмоқда. Бу эса мавзунинг долзарблигини янада кенгроқ очиб беради.

Ғарблик олимлардан А.Кевин Рейнхарт, Адел Умар Шариф, Муҳаммад Бадулҳалим ва Кейт Даниелс Абу Бакр Жассос ҳаёти ва унинг асарлари ҳақида ўз тадқиқотларида қисман тўхталиб ўтганлар⁵. Муҳаммад Акрам эса Абу Бакр Жассоснинг “Усул” асари бўйича инглиз тилида PhD тайёрлаган⁶.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг «Исломунослик соҳасини такомиллаштириш чора-тадбирлари дастури» мавзусидаги илмий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Абу Бакр Жассос “Аҳком ал-Қуръон” тафсирининг ҳанафий мазҳаби ривожига аҳамиятини ёритишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Х-ХІ аср ислом оламидаги ижтимоий, сиёсий ва илмий муҳитни очиб бериш ҳамда мазкур муҳитни Абу Бакр Жассоснинг ҳаёти ва илмий фаолиятини кенг ёритиш орқали асослаш;

“Аҳком ал-Қуръон” асарининг ўзига хос томонларини аниқлаш, ҳанафий мазҳабида тутган ўрнини ёритиш ва алломанинг тафсир илми соҳасидаги ўрни ва илмий салоҳиятини белгилаш;

алломанинг асардаги ахлоқий ва ақидавий масалаларга муносабатини баён қилиш орқали бугунги кундаги аҳамиятини кўрсатиш;

“Аҳком ал-Қуръон”да ҳанафийлик мазҳаби қонун-қоидаларининг қўлланилиш услубларини баён қилиш ва замонавий фикхий муаммолар ечимига аҳамиятини асослаш.

Тадқиқотнинг объектини Абу Бакр Жассоснинг ҳаёти ва илмий мероси ҳамда “Аҳком ал-Қуръон” асари ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети сифатида Абу Бакр Жассоснинг “Аҳком ал-Қуръон” асарида келтирилган ҳанафий мазҳабининг илмий-назарий асослари белгиланди.

Ж.1-2. – Ар-Риёз: Жамиъа Умм ал-қуро, 1993. – 625 б; Доктор Сафват Мустафо Халилович. Ал-Имам Абу Бакр Жассос Жассос ва манҳажу фи ат-тафсир. – Қоҳира: Дар ас-салом, 2008. – 640 б; Доктор Исмаилов Иноятуллох. // Ал-Имам Абу Бакр Жассос: ҳаятуху ва осоруху ал-илмия // “Ал-дирасат ал-исламия” журнали. 2-сон. Ж.46. 2011 йил.

⁴Мавлоно Абдулқайюм. Аҳкам ал-Қуръан. Ж.1-6. – Исломобод: Идораи таҳқиқоти исломий пресс, 1999.

⁵Kevin A.Reinhart. Befor revelation. The Boundaries of Muslim Moral Thought. – Albany: State Univesity of New York Press, 1995. – P. 242; Muhammad Abdel Halim, Adel Omar Sherif, Kate Daniels. Criminal Justice Islam.Judicial Procedure in the Shari’a. – London: I.B.TAURIS, 2008. – P. 182.

⁶Mohammad Akram. The priniples of abrogation with special reference to the Usul of Al-Jassas.University St. Andrews, 1987. – P. 485.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда илмий билишнинг– таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, абстраклаштириш каби умумфалсафий методлари қўлланилди, тизимли, структурали-функционал ёндашувдан фойдаланилди, шунингдек, матнларни контент-анализ қилиш, исломшунослик бўйича олиб борилаётган изланишларга қўйилган талаблар – илмийлик, тарихийлик, диний бағрикенглик, холислик, ислом динига ҳурмат билан ёндашиш ҳамда диний мутаассибликка мурасасизлик каби тадқиқот усуллари қўлланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги куйидагилардан иборат:

X-XI аср суннийлар ва шиалар ўртасидаги низо, қарматийлар “Дар ал-ҳижра” номли ўз марказларига асос солиши каби худудда пайдо бўлган нотўғри тушунчалар, қарматийлар, мўътазилийлар ва шиалар сингари адашган фирқалар ҳамда ақидавий кураш жараёнлари Абу Бакр Жассосда ўзига хос эътиқодий қарашлар шаклланишига сабаб бўлгани, аммо олимнинг ҳанафийлик таълимоти тамойилларидан ташқарига чиқмагани очиб берилган;

Абу Бакр Жассоснинг ақидавий қарашлари борасида кечган “сеҳрнинг моҳияти”, “Аллоҳни кўриш” каби баъзи баҳслар алломанинг “Аҳком ал-Қуръон” асарида келтирган фикрлари орқали “аҳлу-с-сунна ва-л-жамоа” вакили эканлиги исботланган;

Абу Бакр Жассоснинг ислом оламида “Имом”, “Хужжатул ислом”, “Муфассир”, “Ҳофиз”, “Муҳаддис”, “Фозил”, “Фақиҳ”, “Мужтахид”, “Муфтий” каби илмий унвонларга “Аҳком ал-Қуръон” асарини ҳанафийлик мазҳабига асосланиб “радия” услубида ёзиши натижасида эришганлиги асосланган;

илк бор “Аҳком ал-Қуръон” асаридаги ҳанафий мазҳабига доир ақида, ахлоқ ва фикҳий масалалар бугунги кунда долзарб ҳисобланган пораҳўрлик, қотиллик, ўзга дин вакиллари билан муносабат, тижорат каби долзарб масалаларнинг ўзига хос услубда ёритилиши аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси куйидагилардан иборат:

Абу Бакр Жассос яшаган даврдаги ижтимоий, илмий ва маънавий муҳитни ўрганиш, ҳанафий мазҳабини асосли далиллар билан ҳимоя қилиш, мазҳабсизликка қарши курашиш, бузғунчи ғоя ва ақидаларга раддия бериш услублари очиб берилган;

“Аҳком ал-Қуръон” асарини тадқиқ қилиш натижасида тафсиршунослик, Қуръоншунослик, фикҳ ва усул ал-фикҳ фанларига оид илмий тадқиқотлар методологияси асослаб берилган;

Абу Бакр Жассоснинг “Аҳком ал-Қуръон” асарида келган масалаларни ўрганиш натижасида Ўзбекистон худудидаги ибодатларни бажариш, ҳанафий мазҳаби бўйича диндорларнинг саводхонлигини ошириш, хусусан, ёшларнинг турли нотўғри оқим ва йўналишлар таъсирига тушиб қолишларининг олдини олиш услублари аниқланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги республика ва халқаро миқёсдаги илмий-услубий ва илмий-

амалий конференция материаллари тўпламлари, ОАК рўйхатидаги махсус журналлар ҳамда хорижий илмий журналларда чоп этилган мақолаларда Абу Бакр Жассоснинг “Аҳком ал-Қуръон” асарини тадқиқ қилишда замонавий қиёсий-тарихий усуллардан фойдаланилганлиги ўз аксини топган ва олинган натижалар ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланган. Шунингдек, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги Шарқ ва Ғарб олимларининг фундаментал илмий қарашлари ва методологиясидан фойдаланилганлиги, тарихий ва илмий жараёни баҳолашда араб манбаларга таянилганлиги, тадқиқот хулосалари ва тавсиялари амалиётга татбиқ этилгани билан тасдиқланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти жамиятда, айниқса, ёшлар орасида ҳанафий фикҳига оид масалалар тўғри талқин қилинишининг методологик ёндашувлари ҳамда ҳанафий мазҳаби борасида соғлом тушунчани шакллантириш бўйича назарий хулосаларни мукаммаллаштиришда фойдаланиш билан изоҳланади.

Диссертация натижаларининг амалий аҳамияти Ўзбекистонда ёшларнинг диний маданиятини шакллантириш, глобал тармоқлар орқали ислом ниқоби кўринишида кириб келаётган фундаментализм, экстремизм ва терроризм каби мафкуравий таҳдидлардан ҳанафий мазҳабини ҳимоя қилиш бўйича давлат дастурларининг бажарилишини такомиллаштиришга хизмат қилиши билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Абу Бакр Жассос “Аҳком ал-Қуръон” тафсирининг ҳанафий мазҳаби ривожига аҳамияти мавзуси бўйича олинган илмий натижалар асосида:

ҳанафий фикҳи тарихи, “Аҳком ал-Қуръон” асари, муфассир ва фақиҳларнинг ҳаёти ва фаолиятига оид маълумот ҳамда хулосалардан Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги мадраса ва олий ўқув муассасалари талабаларига «Тафсир» фанини ўқитишда, исломшунослик илмлари бўйича малака ошираётган тингловчилар учун «Тафсир илмига бағишланган манбалар», «Мовароуннаҳрда ёзилган фикҳий асарлар» номли махсус курсларда фойдаланилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2019 йил 2 августдаги 2108-сон маълумотномаси). Натижада ёш авлод, хусусан, талабаларни Ватанимизнинг улуғ сиймолари билан яқиндан таништиришга, уларни ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллий ва умуминсоний кадриятлар узвийлиги руҳида тарбиялашга хизмат қилган;

ҳанафий мазҳаби тафсирлари орасидаги фарқлар, ақидавий масалаларга оид маълумотлардан Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг илмий-маданий жамоатчилиқни кенг хабардор этиш ҳамда уларнинг касбий маҳоратини ошириш бўйича методик ўқишларида, каталоглар, альбомлар, илмий-амалий материаллар базасини яратишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2019 йил 2 августдаги 02/271-сон маълумотномаси). Натижада ўсиб келаётган ёш авлодда ислом дини ва фикҳи

тўғрисида, айниқса, ислом дини ниқоби остида фаолият кўрсатаётган бузғунчи экстремистик оқимларнинг соф исломдан йироқ эканлиги борасида тўғри тасаввур ва кўникмалар шакллантирилган;

Аббосийлар халифалиги даврида етишиб чиқиб, Шарқ мамлакатларида фаолият юритган алломалар ҳаёти, мероси ҳақидаги маълумотлардан «Зиё» студиясининг туркум кўрсатувлари, «Ўзбекистон» телеканалининг «Ассалом Ўзбекистон» кўрсатуви сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2019 йил 2 августдаги 01-13-1520-сон маълумотномаси). Натижада ёшларда ватанпарварлик ҳиссини уйғотишда, юртимиз тарихини, алломаларнинг бой меросини ўрганишда ёрдам берган;

ҳанафийлик мазҳаби қоидаларининг талқини, тафсир ва ақидавий масалаларга доир хулосалардан Ўзбекистон ислом цивилизацияси маркази таркибидаги кутубхона ва архив, кўлёмалар фондларини бугунги Ўзбекистон заманидан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирлар, азиз-авлиёлар, улар томонидан асос солинган илмий ва диний мактабларга доир республикамизда ва чет элларда сақланаётган қадимий кўлёмма ҳамда тошбосма китоблар, шу йўналишдаги замонавий илмий-тадқиқот ишлари, китоб ва тўпламларни ёзишда фойдаланилган (Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказининг 2019 йил 1 августдаги 286/19-сон маълумотномаси). Натижалар ёшларда ўз халқи тарихини холисона ўрганиш, миллий ўзликни англаш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини уйғотишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 10 та, жумладан, “Диншунослик фанининг методологияси, ёндашуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари” (Тошкент, 2014), “V Глобальная наука и инновации 2019: “Центральная Азия”. Международный научно-практический журнал” (Астана, 2019), “Proceedings of the X International Scientific and Practical Conference” (Варшава, 2019) республика ва халқаро илмий-амалий конференцияларда апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 15 та илмий мақола, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этишга тавсия этилган илмий нашрларда 5 та мақола (4 та республика ва 1 та хорижий журналларда) чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, ҳажми 148 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган ҳамда муаммонинг ўрганилганлик даражаси таҳлил этилган, тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор

йўналишларига мослиги ва диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги кўрсатиб берилган, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти, предмети ва усуллари аниқланган, тадқиқотнинг илмий янгилиги маълум қилинган, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти кўрсатиб берилган, тадқиқотнинг амалий натижалари, амалда жорий қилиниши, апробацияси, эълон қилиниши ҳамда диссертациянинг тузилиши ва ҳажми тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Абу Бакр Жассос ва X-XI асрлардаги ижтимоий, сиёсий ва илмий муҳит**» деб номланган биринчи боби Абу Бакр Жассоснинг ҳаёти ва X асрда ислом динининг ривожланиши, ижтимоий-сиёсий муҳитга бағишланган.

«*X-XI асрларда Яқин шарқдаги ижтимоий, сиёсий ва илмий вазият*» деб номланган бандда Аббосийлар халифалиги давридаги миллат ва элатлар, халифа, амир ва вазирларнинг саройлари, байрамлар, фикҳ ва фақиҳлар, 4 мазҳаб уламолари, уларнинг ҳаёти хусусида атрофлича фикр юритилган.

Аббосийлар ҳукмронлигининг иккинчи асрида Ислом дунёси янада кенгайиб, шарқда Ҳиндистон ва Форс денгизигача, ғарбда Судан ва Африканинг олис ўлкаларигача, шимолда Византия ва унга туташ Арманистон, Хазар, Булғор, Турк ерлари ва Хитойгача, жанубда эса Форс денгизига қадар чўзилган. Бу даврда халифаликда араб, форс, турк, дайлам ва курд миллатларига мансуб халқлар яшаган. Улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар мазҳабий мутаассиблик руҳида кечган. Шунингдек, Карх ёнғини сингари катта ёнғинлар, товламачиларнинг кўпайиб, аҳолининг мол-мулкларини талаша, зилзила ва табиий офатлар ҳам халқ аҳволини янада оғирлаштирган.

X-XI асрларда ички зиддиятлар ва сиёсий муҳитдаги тушқунликка қарамай, илм-фаннинг тараққиёти жадал тус олган. Бу ривожланиш ўчоғи халифалик маркази ҳисобланган. Илмий муҳитнинг шу даражада гуллаб яшнашининг сабаби, халифалар олимларни рағбатлантириб, узлуксиз совғасаломлар билан сийлагани бўлган. Абу Наср Форобий (873-950), Абу Мансур Муҳаммад Мотуридий (870-944), Абу Абдуллоҳ Хоразмий (ваф. 997 й.), Абу Али ибн Сино (980-1037), Абу Райҳон Беруний (973-1048), Юсуф Хос Ҳожиб (тав.1019 й.) каби алломалар ҳам айнан мана шу даврда яшаб ўз илмий фаолиятларини олиб борганлар. Бу босқичнинг асосий хислати ақлга, мантиқий тафаккурга таяниш, ўтмишдаги (исломгача) инсоният яратган маънавий бойликни ўзлаштириб, янгича талқин қилиш, аниқ ва табиатга оид фанларга қизиқишнинг беҳад кучайиши эди. Бу босқич анъаналари кейин ҳам тўхтаб қолмай, “Ҳақиқат изловчилар”нинг турли йўналишлари - калом, фалсафа, ботиния ва тасаввуф соҳалари мукамал шаклланди.

X-XI асрлардаги асосий хусусият – ижтиҳод эшикларининг ёпилиши бўлиб, бу эса бир қатор салбий ҳолатларга олиб келди. Фақиҳларнинг мужтаҳид имомлар масалаларини шарҳлаш билан чекланишлари, сўнгра шарҳга шарҳ ёзиб фаразларни кўпайтиришлари, фаръий масалаларни

ўқувчига осонлаштириш ёки имомлар чиқарган ҳукмлар сабабларини кўрсатиб бериш мақсадида ёзилган асарлар кенг ёйилди. Бу даврда ҳанафий мазҳаби Ироқда шуҳрат қозонди ва кенг тарқалди. Турклар бу мазҳабни асос қилиб, бошқарув ишларида у билан ҳукм қила бошлагач, бошқа шаҳарларга ҳам тарқалди. Кўпинча халифалар ва волийлар ҳанафий мазҳаби вакиллари қозилиқдан бош тортмаганлиги ва хайрихоҳ ҳолда қабул қилганлиги учун уларни қозилиқка сайлар ва бошқа мазҳаб вакилларида афзал кўрар эди.

«Абу Бакр Жассос илмий меросининг ҳанафий мазҳаби ривожига аҳамияти» деб номланган биринчи бобнинг иккинчи бандида Абу Бакр Жассоснинг ҳаёти, илмий сафарлари ва мероси ўрганилди.

Машҳур алломалар ўз юртидаги барча олимлардан илм ўрганиш билан чекланмасдан, бошқа давлатлардаги таниқли шахсларга шогирд тушганлар. Улар узоқ ўлкаларга илмий сафарлар уюштириб, янги илмлар, олимларнинг турли кўлёма нусхаларидан истифода этишга ҳаракат қилганлар. Одатда бу каби сафарлар бир неча йил давом этган. Абу Бакр Жассос ҳам ўз илм-маърифатини ошириш ва замонасининг етук олимларидан таълим олиш мақсадида илму ирфон маркази бўлган бир қатор шаҳарларда бўлган. У она юрти Рай шаҳридан ислом динининг илмий-маданий пойтахтларидан бири Бағдод шаҳрига сафар қилган. Ҳанафий олимларидан фикҳ илмини пухта ўзлаштирган. Бағдодда очарчилик ва қимматчилик бошланган 947 йилда олим Аҳвозга кетади. Кейинчалик вазият изига тушгач, яна Бағдодга қайтиб келади. Абу Бакр Жассос илмий сафарлардан унумли фойдаланган. Узоқ ўлкаларга уюштирган кўп йиллик сафарлари натижасида олим ҳанафий мазҳабининг етук фақиҳи сифатида танилган.

Тадқиқот натижасида Абу Бакр Жассоснинг 18 та устози аниқланди. Абу Бакр Жассоснинг устозларини икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин. Тарожим, тарих манбаларида зикр қилинган устозлари ҳамда “Аҳком ал-Қуръон” ва бошқа асарларида зикр қилинган устозлар.

Абу Бакр Жассоснинг “Аҳком ал-Қуръон”, “Китоб усул ал-фикҳ”, “Жавабат ал-масоил”, “Шарҳ ал-жомеъ ал-кабир”, “Шарҳ ал-жомеъ ас-сағир”, “Шарҳ ал-манасик”, “Таълиқ аъла ал-асл ли-л-имам Муҳаммад ибн ал-Ҳасан”, “Шарҳ Мухтасар ал-Кархий”, “Шарҳ Мухтасар ат-Таҳовий”, “Шарҳ адаб ал-қози ли ал-Хассоф” каби асарлари мавжуд.

“Алломанинг тафсир илми ривожига ўрни” номли биринчи бобнинг учинчи бандида Абу Бакр Жассоснинг мансаби, илмий унвонлари ва шахсий сифатлари очиб берилган бўлиб, бу билимлари орқали ҳанафий мазҳаби ривожига қўшган ҳиссаси атрофлича ёритилган.

Олимлар Абу Бакр Жассос ҳақида турли мақтов ва илиқ сўзларни айтганлар. Улар Абу Бакр Жассосни “Имом”, “Хужжатул ислом”, “Муфассир”, “Ҳофиз”, “Муҳаддис”, “Фозил”, “Фақиҳ”, “Мужтаҳид”, “Муфтий”, “Ироқ олими”, дея атаганлар.

«Аҳком ал-Қуръон» асарининг тафсир илмини ривожлантиришдаги аҳамияти» деб номланган иккинчи бобда “Аҳком ал-Қуръон” асарининг

ҳанафий мазҳаби тафсирлари орасидаги мавқеи, асарнинг манбалари ва ўзига хос жиҳатлари ёритилган.

«Асарнинг ҳанафий мазҳабига оид тафсир манбалари орасидаги ўрни» деб номланган иккинчи бобнинг биринчи бандида Абу Бакр Жассоснинг ҳанафийлик мазҳаби мужтаҳидларидан бири эканлиги, асарнинг ёзилиш услублари аниқланган.

Олим “Аҳком ал-Қуръон” асарида аввало Абу Ҳанифа (рах.) фикрига суянган ҳолда иш тутади. Сўнг эса Абу Ҳанифа (рах.)нинг таниқли шогирдлари – “Имом соҳиблари” деган номга сазовор бўлган Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний ва Имом Зуфар қарашларини асосий эътиборда тутади.

Олим баъзида Имом Абу Юсуф ва Имом Муҳаммаднинг Абу Ҳанифа (рах.)га хилоф фикрларига раддиялар билдиради ва Имом Аъзамнинг қарашлари тўғри эканини таъкидлайди.

Абу Бакр Жассос тафсирида келтирган, турли ҳукмлар ва масалаларни таҳлил ва талқинида уларга тааллуқли фикҳий қарашларни, дастлаб саҳоба ва тобеъинлардан иборат салафлар фикҳидан кейин ўз мазҳаби фақиҳларининг сўзларини баён этади. Сўнгра бошқа мазҳабларнинг бу тўғридаги таърифларига тўхталиб, улар билан қиёслайди.

«Аҳком ал-Қуръон” асарининг фикҳий манбалари» деб аталган иккинчи бобнинг иккинчи бандида муаллиф асарини тасниф этишда ўзига хос услуби, мавзунини ёритишга мақсадли ёндашуви ва мавзу чегарасини аниқ белгилаши ёритиб берилган. Тадқиқот жараёнида Абу Бакр Жассоснинг “Аҳком ал-Қуръон” асари фикҳ, усул, тафсир каби бир қатор илм соҳаларини ўз ичига қамраб олгани, муаллиф асарни ёзишда қўплаб манбалардан фойдалангани аниқланди. Абу Бакр Жассоснинг тафсирида фойдаланган манбаларни шартли ривийда асосан уч гуруҳга бўлинади:

1. Устозларининг асарлари.
2. Абу Бакр Жассос асарлари.
3. Таниқли замондош олимларнинг асарлари.

“Аҳком ал-Қуръон” асарида олим мулоқотда бўлган устозларининг қарашлари ва фикр-мулоҳазаларидан кенг фойдаланади. Айрим ўринларда уларнинг сўзларини далил сифатида келтирса, баъзи ҳолларда қарши чиқиш ҳолатлари ҳам учрайди. Абу Бакр Жассос устозларининг қарашлари бири-биридан фарқ қилишига қарамай, улардан олган маълумотларга илмий ҳолислик билан ёндашади.

Абу Бакр Жассос “Аҳком ал-Қуръон” асарини умрининг охирида ёзганлиги учун ҳам уни ёзишда ўзининг бошқа китоблари, хусусан, “Усули фикҳ”, “Шарҳи мухтасар ат-Таҳовий” ва “Ашриба” каби асарларидан фойдаланган. Масалан, Бақара сурасининг 106-ояти тафсирида насх турларини баён қилиб, Муҳаммад (с.а.в.) шариатида насх йўқ деганларга раддия бериб, ўз сўзи охирида: “Усули фикҳ китобимизда насх турлари, унинг жоиз ва жоиз бўлмаганлари борасида етарлича айтиб ўтганмиз”, деб жавоб берган. Кейин Қуръонни суннат билан насх қилиниши масаласига

тўхталиб, унинг охирида ҳам: “Бу масала бўйича Усули фикҳ китобимизда батафсил маълумот берганмиз, кимга лозим бўлса ундан фойдаланиши мумкин”⁷, деб таъкидлаган. Жассос ўз тафсирида жуда кўп масалаларда “Ал-Фусул фил-усул” деб ҳам номланадиган “Усули фикҳ” китобига тўхталади.

Абу Бакр Жассос яшаган даврда олимлар эътирофига сазовор бўлган китоблардан кўплаб фойдаланган. Аммо аллома тафсирининг манбаларини тўлиқ аниқлаш осон эмас, бунинг устига жуда кам ҳолатлардагина фойдаланган манба ёки адабиёт номлари айтиб ўтилган. Абу Бакр Жассос асарида тафсир, ҳадис, луғат, грамматика, фикҳ, усул ва тарих илмига оид китоблардан кенг фойдаланган. Масалан, нақлий тафсирлардан: Абдурраззоқ Санъонийнинг⁸ (ваф. 211/826) “Тафсир ал-Қуръон” ҳамда Муҳаммад ибн Жарир Табарийнинг (ваф. 310/923) “Жомиъ ал-баён ан таъвил ал-Қуръон”, фикҳий тафсирлардан: Муҳаммад ибн Идрис Шофеъийнинг (ваф. 204/820) “Аҳком ал-Қуръон” асари⁹, Абулҳасан Али ибн Ҳажар Саъдийнинг (ваф. 244/859) “Аҳком ал-Қуръон” асари, Абу Исҳоқ Исмоил ибн Исҳоқ Моликий Басрийнинг (ваф. 282/895) “Аҳком ал-Қуръон”, Абулҳасан Али ибн Мусо Қуммийнинг (ваф. 305/918) “Аҳком ал-Қуръон” ҳамда имом Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Таҳовийнинг (ваф. 321/934) “Аҳком ал-Қуръон”, луғавий тафсирлардан: Абу Закариё Фарронинг (ваф. 207/823) “Маъони ал-Қуръон”, Абу Убайда Муъаммар ибн Мусаннонинг (ваф. 209/825) “Мажоз ал-Қуръон”, Абу Исҳоқ Зажжожнинг (ваф. 311/924) “Маъони ал-Қуръон”, ҳадис манбаларидан: Имом Моликнинг “Мувагто”, луғат ва наҳв манбаларидан: Абу Али Форисий ва Абу Умар Ғулом Саълаблардан ривоятлар келтирган. Шунингдек, Абу Бакр Жассос ўз мазҳаби фақиҳлари, шофийий, моликий ва бошқа мазҳаблардаги мужтаҳид фақиҳларнинг амалдан қолган сўзлари ва фикрларини келтиради. Камдан-кам ҳолларда уларнинг манбаларини тилга олади. Жассос сийрат бўйича Муҳаммад ибн Исҳоқнинг “Ас-Сийра ан-набавия” китоби ва Воқидийнинг “Ал-Мағози ан-набавия” китобларига мурожаат қилган.

«Аҳком ал-Қуръон» асарининг ўзига хос хусусиятлари» номли иккинчи бобнинг учинчи бандида Абу Бакр Жассос “Аҳком ал-Қуръон” асарида ҳукмий оятлар, ушбу оятларни далиллари ва улардан олинадиган ҳукм ва хулосаларни ўрганади.

Абу Бакр Жассос куйидагиларни ўз тафсирида жамлаш ва мувофиқлаштиришга ҳаракат қилган:

Салафларнинг оятни тафсир қилиш борасидаги айтган турли сўзлари, оятнинг нозил бўлиш сабабини кўрсатувчи бир нечта сабаблар ва Қуръон матнларидан эҳтимол қилинадиган турли маънолар;

шаръий истилоҳларнинг таърифини баён қилиш;

⁷ Қаранг: Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.1. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмия, (нашр йили кўрсатилмаган). – Б. 70-72; Абу Бакр Жассос. Ал-фусул фил-усул. Ж.2. – Кувайт: Визарат ал-авкоф ал-кувайтия, 1994. – Б. 213-218, 321-366.

⁸ Абдурраззоқ ибн Хумом Абу Бакр Санъоний (126/744-211/827), ишончли ҳадис хофизларидан бири. Санъолик. Тахминан 17 минг ҳадисни ёддан билган. Унинг “Ал-Жомиъ ал-кабир”, “Тафсир ал-Қуръон” каби асарлари бор.

⁹ Имом Шофийий бу соҳада биринчи бўлиб асар ёзган шахс ҳисобланади.

ислом маданияти ва юксак инсоний кадриятларни очиб бериш;
тарихни эътибордан четда қолдирмаслик.

Тадқиқот жараёнида “Аҳком ал-Қуръон” асарининг қуйидаги хусусиятлари аниқланди:

1. Қуръонни Қуръон билан тафсир қилиш;
2. Нақлий тафсир билан ақлий тафсир орасини жамлаш;
3. Муҳим ақидавий масалаларни муҳокама қилиш;
4. Усули фикҳ ва Қуръон илмларининг кўп мавзуларига тўхталиб ўтиш.

Муфассир ўз асарида Қуръонни Қуръон билан тафсир қилишга алоҳида эътибор қаратиб, ундаги бир-бирига ўхшаш оятларни бир ўринда жамлашдан ташқари хоҳ фикҳий ҳукмларга оид оятлар бўлсин, хоҳ умумий тафсирга оид оятлар бўлсин, уларни бир-бирига солиштирган.

Тадқиқотнинг учинчи боби «**Аҳком ал-Қуръон**» асарининг **ҳозирги даврдаги аҳамияти**» деб номланиб, унда ахлоқий масалалар, асарда ҳанафийлик мазҳаби қоидаларининг талқин этилиши ҳамда замонавий ақидавий масалалар ҳақида сўз боради.

Мазкур бобнинг «*Аҳком ал-Қуръон*» асарида *ҳанафийлик мазҳаби қоидаларининг талқин этилиши*» номли биринчи бандида Абу Бакр Жассос оятларни шарҳлаб, улардан олинадиган ҳукмларни баён қилар экан, табиийки, ҳанафий мазҳаби қонунлари, яъни усули фикҳ ва Қуръон илмларининг айрим мавзуларига ойдинлик киритиб ўтади. Асосан, мавзуларни қисқароқ баён қилиб, уларни усули фикҳга оид “Ал-Фусул фи-л-усул” номли асарида тўлиқ ёритганига ишора бериб ўтади¹⁰. Абу Бакр Жассос тафсирида тўхталиб ўтган мавзулар қуйидагилар:

1. Муҳкам ва муташобих. Абу Бакр Жассос муҳкам ва муташобих оятларга шундай таъриф беради: “Муҳкам ва муташобих икки маънода қўлланилади. Биринчи маъносига кўра, Қуръоннинг барча оятлари муҳкам ёки муташобих ҳисобланади. Бу ҳақда Аллоҳ таоло “Ҳуд” сураси 1- оятида барча оятларнинг муҳкам эканлигини айтган бўлса, “Зумар” сураси 32-оятда эса Қуръондаги барча оятларнинг муташобих эканини айтади. Иккинчи маъносига кўра, муҳкам ва муташобих орасида фарқ мавжуддир. “Оли Имрон” сурасининг 7-оятда бу ўз ифодасини топган. Мазкур оятда Қуръон оятларининг баъзилари муҳкам ва баъзилари муташобих экани таъкидланган. Муҳкам шундай лафз (сўз)ки, унда бошқа сўзларнинг маъноси иштирок этмайди ва уни эшитган одам фақат битта маънони англайди. Муташобих эса бунинг аксидир”¹¹.

2. Насх. Абу Бакр Жассос насх борасида қуйидаги фикрларни билдирган: “Насх баъзиларнинг айтишича, бекор ва зоил қилишдир. Бошқа олимлар эса, ўзгартириш маъносини англатишини таъкидлаганлар. Аллоҳ таоло “Ҳаж” сурасининг 52-оятда “насх” сўзини йўқотиш, зоил қилиш ва ўзгартириш маъноларида қўллаган. Шунингдек, насхнинг нақл қилиш,

¹⁰ Қаранг: Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.1. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмия, (нашр йили кўрсатилмаган). – Б. 14, 72, 105, 254, 569; Ўша манба. Ж.2. – Б. 25.

¹¹ Қаранг: Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.2. – Байрут: Дар ихя ат-турос ал-рабий, 1996. – Б. 280.

кўчириш маънолари ҳам бор. Бу ихтилофлар насх сўзининг луғатдаги мавзусига боғлиқдир. Луғатда қандай маънода бўлишидан қатъи назар, насхнинг шаръий маъноси ҳукм ва тиловат муддатини баён қилиш демакдир. Зеро, баъзан тиловат насх бўлиб, ҳукм боқий қолиши ёки аксинча ҳукм насх бўлиб, тиловат боқий бўлиши мумкин”¹².

Шунингдек, асарда мутлақ ва муқайяд¹³, мужмал ва мубайян¹⁴, омс ва хосс¹⁵, ижтиҳод¹⁶, оҳод хабарлар¹⁷ ва олдингиларнинг шариати¹⁸ каби фикҳий истилоҳлар ҳам баён қилинган.

Учинчи бобнинг «*Асарда ахлоқий ва ақидавий масалалар ёритилишининг ўзига хос хусусиятлари*» номли иккинчи бандида Абу Бакр Жассос асарларида одоб-ахлоқ масаласига алоҳида эътибор қаратгани ёритилган ва алломанинг ақидавий қарашлари баён қилинган. Олим гўзал хулқнинг улуғ хислат эканини таъкидлаб, сўзларини қуйидаги ҳадислар орқали қувватлайди: “Қиёмат кунда мўминнинг тарозисидаги энг оғир нарса – гўзал хулқдир”. Ибн Умар (р.а.)дан ривоят қилинган ушбу ҳадисда қуйидагиларни ўқиш мумкин: “Бир киши Расулуллоҳ (с.а.в.)дан: “Мўминларнинг қайси бири афзалдир?”, деб сўради. Расулуллоҳ (с.а.в.): “Хулқи энг гўзалидир”, деб жавоб бердилар”.

Абу Бакр Жассос раҳбарларга итоат ва олимларга ишончда бўлишга чақириб, қуйидаги оятни шундай тафсир қилади: **“Эй, имон келтирганлар! Аллоҳга итоат этингиз, Пайғамбарга ва ўзларингиздан (бўлмиш) бошлиқларга итоат этингиз! ...”** (“Нисо” сураси, 59-оят). Оятдаги “бошлиқлар” сўзининг маъноси борасида турли фикрлар билдирилган. Жумладан, Жобир ибн Абдуллоҳ, Ибн Аббос (р.а.)лар ва Ҳасан, Ато ҳамда Мужоҳид (а.р.)лардан қилинган ривоятга кўра, улар фақиҳ ва олимлардир. Абу Ҳурайра (р.а.) ривояти, шунингдек, Ибн Аббос (р.а.)дан қилинган бошқа бир ривоятда айтилишича, улар сария – қўшин амирларидир. Оятда мазкур фикрларнинг ҳар иккиси ҳам назарда тутилган. Чунки оятдаги “улул-амр” ибораси юқоридаги иккала маънони ҳам ўзига қамраб олади. Амирлар қўшин ва аскарлар ишини тартибга солиш билан шуғуллансалар, олимлар шариатни муҳофаза қилишни ўз зиммаларига оладилар. Аллоҳ таоло ҳар икки тоифага итоат қилиш ва уларнинг сўзларини қабул қилишга буюрган. Расулуллоҳ (с.а.в.) ўз ҳадисларининг бирида шундай дейди: “Ким Менинг амиримга итоат қилса, Менга итоат қилган бўлади”¹⁹.

Абу Бакр Жассос инсонларни гўзал одоб ва хулқларга чақиришда ибратли ҳикоялардан ҳам унумли фойдаланган. Шунингдек, Абу Бакр Жассос ўз асарида ота-онага яхшилик қилиш, бахилликдан тийилиш, оилани

¹² Қаранг: Ўша манба. Ж.1. – Б. 72.

¹³ Қаранг: Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.1. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмия, (нашр йили кўрсатилмаган). – Б. 342; Ўша манба. Ж.2. – Б. 161.

¹⁴ Қаранг: Ўша манба. Ж.1. – Б. 103; Ўша манба. Ж.2. – Б. 300, 318, 483; Ўша манба. Ж.3. – Б. 260, 261.

¹⁵ Қаранг: Ўша манба. Ж.1. – Б. 452, 453, 568, 569.

¹⁶ Қаранг: Ўша манба. Ж.1. – Б. 489, 525, 610, 614, 615, 632; Ўша манба. Ж.2. – Б. 111, 112, 270,.

¹⁷ Қаранг: Ўша манба. Ж.1. – Б. 122, 217, 274-276; Ўша манба. Ж.2. – Б. 424, 425, 427, 449.

¹⁸ Қаранг: Ўша манба. Ж.1. – Б. 172; Ўша манба. – Б. 552.

¹⁹ Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.2. – Байрут: Дар ал-фикр, 2008. – Б. 298.

мустаҳкамлаш, аҳиллик, болалар одоби ва бошқа шу каби ахлоқий масалаларни кенг ёритишга ҳаракат қилган. Олимнинг мазкур одоб-ахлоқ масалаларига берган шарҳлари ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Учинчи бобнинг «*Тафсирининг замонавий фикҳий масалалар ечимини топишдаги аҳамияти*» деб номланган учинчи бандида фикҳий масалалар ечимига қаратилган. Абу Бакр Жассос фикҳий асарларида жамиятдаги муаммоларга ечим излашга ҳаракат қилган. Жумладан, “Аҳком ал-Қуръон” асарида ҳам бир қатор фикҳга оид масалалар баён қилинган. Олим таҳорат, намоз, рўза, ҳаж, закот, жинойт ва жазо, никоҳ, талоқ, боғийлик, динлараро муносабатлар, мерос ва бошқа бир қатор фикҳий масалаларни мазкур асарида мавзуларга ажратган ҳолда келтирган.

Абу Бакр Жассос фикҳий ҳукмларни баён қилар экан, аввало унинг луғавий маъноларига эътибор қаратган, шунингек, бошқа оятларда келган ўхшаш ҳукмлар билан боғлашга ҳаракат қилган. Муаллиф ўз фикр ва хулосаларини оят ҳамда ҳадислар, саҳобаларнинг сийрати ва тобеъийларнинг сўзлари билан қувватлашга алоҳида эътибор қаратган. Шу билан бирга, ҳанафий мазҳаби доирасидаги турли фикрларни ҳам келтириб ўтган. Абу Бакр Жассоснинг “Аҳком ал-Қуръон”ни ёзишдаги ўзига хос фикҳий услуби қуйидаги мисолларда ўз ифодасини топган.

Баҳс-мунозара қилиш, хусусан, ўзга дин вакиллари билан музокара қилиш ва баҳслашиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан саналади. Динлараро мунозараларда ўзаро бағрикенглик ва холислик муҳим аҳамият касб этади. Абу Бакр Жассос ҳам бу мавзунини эътибордан четда қолдирмаган. Унинг фикрига кўра, динни ҳимоя қилиш учун илм-маърифат зарурдир. Зеро, Қуръони каримда шундай оят мавжуд: **“Эй сиз (аҳли китоблар) – ўзингиз биладиган нарсалар (Мусо ва Исо) ҳақида (билиб-билмай) баҳслашдингиз. Нега энди билмаган нарсангиз (Иброҳим дини) ҳақида баҳслашасиз? Аллоҳ билур, сизлар эса билмассизлар”** (Оли Имрон сураси, 66-оят). Ушбу оятда мужодала қилишнинг икки тури кўрсатилган: илм-маърифат билан мунозара қилиш ва илмсиз баҳслашиш. Оятнинг мазмунига кўра, илмсиз баҳс-мунозарага киришиш мумкин эмас. Диннинг ҳимояси учун ўзга дин вакиллари билан баҳслашиш илм-маърифатга асосланган бўлиши лозим²⁰.

Гувоҳлик масаласи фикҳ фанининг энг муҳим мавзуларидан саналади. Гувоҳлик муҳим ижтимоий вазифани бажариб, никоҳ, хусумат, маҳкама, тижорат, жинойт ва жазо каби бир қатор масалаларда катта таъсир кучига эга. Ислом дини бу масалада ҳатто ўзга дин вакилларига ҳам катта ишонч билан қарайди. Абу Бакр Жассос бу нозик мавзуда сўз юритиб, ўзга дин вакиллари билан гувоҳлиги ҳақида ўз фикҳий қарашларини баён қилган. Унинг фикрича, Қуръонда баъзи аҳли китобларнинг омонатдор экани таъкидланган: **“Аҳли китоблар орасида шундайи (ҳам) борки, унга катта микдордаги пулни омонат берсанг, сенга (хиёнатсиз яна) қайтаради ...”** (Оли Имрон

²⁰ Абу Бакр Жассос. Аҳком ал-Қуръон. Ж.2. – Байрут: Дар ал-фикр, 2008. – Б. 26.

сураси, 75-оят). Муфассирнинг айтишича, мазкур оятда насронийлар назарда тутилган. Айрим олимлар ушбу оятни гувоҳлик маъносида келганини таъкидлаганлар. Уларнинг фикрича, омонатдорлик ҳам гувоҳликнинг бир кўринишидир. Мусулмонлар омонатдор ва ишончлидирлар, шу боис уларнинг гувоҳлиги қабул қилинади. Шунингдек, китобийлар, яъни яҳудий ва насронийларнинг ҳам гувоҳлиги қабул қилинади. Зеро, юқоридаги оятда уларнинг баъзилари омонатдор экани айтилган. Олимларнинг фикрига кўра, яҳудий ва насронийлар мусулмонларнинг зарарига гувоҳлик берсалар ҳам, қабул қилинади. Зеро, оятнинг зоҳирий маъноси шуни англатади. Аммо ҳанафий мазҳаби вакиллари китобийнинг мусулмонга қарши қилган гувоҳлигини қабул қилмайдилар. Чунки мазкур оятда бунга очик-ойдин далил йўқ. Лекин аҳли китобнинг мусулмонларнинг фойдасига берган гувоҳликлари ҳанафий мазҳабида ҳам қабул қилинади. “Аҳком ал-Қуръон” асарида қасам, ийло, хулуъ, никоҳ, идда, совчилик, талоқ, садақа, касб, гаров, ҳаж, намоз, рўза, эътиқоф, сеҳр муолажаси, ижмоъ, поклик, васият ва бошқа кўплаб шу каби фикҳий масалалар Қуръон оятларига боғлаб атрофлича тадқиқ қилинган.

ХУЛОСА

Тадқиқот натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Абу Бакр Жассос яшаган давр Х асрда “аҳлу-с-сунна ва-л-жамоа”нинг тўрттала мазҳаби жадал суратда ривожланиб, етук олимлар етишиб чиққан. Бу давр шиалар ва суннийлар орасидаги зиддиятлар кескинлашди. Айниқса, шиа фирқаси вакиллари омонатдорлик, сунний олимларга тазйиқлар кучайди. Аллома шундай зиддиятли даврда суннийлик ақидаси ва фикҳини ҳимоя қилди ва уни янги босқичга кўтарди. Бу давр муҳити Абу Бакр Жассоснинг ижодига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Зеро, мазкур асрда ижод қилган олимлардан қаттиққўллик ва қатъиятлилик талаб қилинган. Жумладан, олим ҳанафий мазҳабининг бағрикенглик тамойилини кўрсатди ва бу борада илмий асосли кескин фикрларни билдирди.

2. Абу Бакр Жассоснинг устозлари унинг дунёқараши ва илмий салоҳиятига катта таъсир кўрсатган. Тарожим ва табақот асарларида олимнинг тўққиз нафар, “Аҳком ал-Қуръон” асарида саккиз нафар устозлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Олимнинг устозлари ўз даври диний илмларининг билимдонлари ва диний масалалар бўйича кенг қамровли истеъдод соҳиблари бўлганлар.

3. Абу Бакр Жассос қомусий олим сифатида тафсир, усул, луғат каби диний илм соҳаларида асарлар ёзган. Манбаларда аллома имом, ҳужжатул-ислом, муфассир, ҳофиз, муҳаддис, фозил, фақиҳ, мужтаҳид, муфтий ва Ироқ олими каби машҳур унвонлар билан аталганлиги зикр этилган. Абу Бакр Жассоснинг мазкур илмий мақоми ва унвонлари унинг илмий жамоатчилик орасидаги, хусусан, ҳанафийлик мазҳабидаги мавқеини белгилаб беради.

4. Абу Бакр Жассос илмий тафаккури хулосалари, илмий қарашлари ва тажрибалари унинг “Аҳком ал-Қуръон” тафсирида ўз аксини топган. Ушбу

манба мазҳабларга оид фикр-мулоҳазалар ва фикҳий қарашларни ҳам ўз ичига олганлиги билан ажралиб туради. Абу Бакр Жассос унда ҳар бир масала юзасидан фикр юритишидан аввал мазҳаббоши Имом Абу Ҳанифа, сўнгра унинг таниқли шогирдлари Абу Юсуф, Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний ва Имом Зуфар фикрларига суянади. “Аҳком ал-Қуръон” асари ҳанафийлик мазҳабидаги кенг қамровли фикҳий тафсир бўлиб, унда нафақат ҳанафий фикҳи, балки бошқа мазҳаблар қарашларининг қиёсий таҳлили ҳам ўз аксини топган.

5. “Аҳком ал-Қуръон” Абу Бакр Жассоснинг шоҳ асари саналади. Унда алломанинг диний ва ақидавий қарашлари ҳамда ахлоқий назариялари жамланган бўлиб, кўплаб мўътабар манбалар асосида ёзилган. Мазкур манбалар алломанинг устозлари асарлари, Жассоснинг асарлари ва у яшаган даврда олимлар эътирофига сазовор бўлган асарлардан саналади.

6. Абу Бакр Жассоснинг “Аҳком ал-Қуръон”и фикҳий оятлар тафсири мавзусида ёзилган энг мўътабар ва қадимий манбалардан бўлиб, кейинги даврларда шу мавзуда ёзилган бошқа кўплаб асарлар учун манба вазифасини ўтади. Асарда ҳукмий оятларни шарҳлашга алоҳида эътибор қаратилиши, оятларни жамлаш ва мувофиқлаштиришга ҳаракат, шаръий истилоҳлар таърифларининг баён қилиниши, тарихий даврийликда юксак ахлоқий масалаларга эътибор берилиши, Қуръонни Қуръон билан тафсир қилиниши унинг юқори илмий мавқеини белгилади.

7. Аллома тарихий манбаларда обид, зоҳид, вараъ ва тақво соҳиби сифатида тилга олинади. Алломанинг бу хислатлари “Аҳком ал-Қуръон” асарининг ёзилишига, илмий савиясига таъсирини ўтказган. Мазкур асарда зоҳидлик, тавозелик, бағрикенглик, итоаткорлик каби одоб-ахлоқ ва тасаввуфга оид қарашлар мавжуд. “Аҳком ал-Қуръон” асаридаги ахлоқий мавзулар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Аллома инсонларни гўзал одоб ва хулқларга чақиришга оид ибратли ҳикоялардан унумли фойдаланган.

8. Абу Бакр Жассос асарда усули фикҳ ва Қуръон илмлари, мавзулари ва қоидаларидан истифода этган. Жумладан, унда муҳкам, муташобих, носих, мансух, мутлак, муқайяд, мужмал, мубайян, омм, хосс, ижтиҳод, оҳод хабарлар, олдинги умматларнинг шариати ва бошқа шу каби бир қатор фикҳий истилоҳлар ўрин олган бўлиб, уларнинг таърифлари ва қўлланиш ўринлари баён қилинган.

9. Абу Бакр суннийлар ва бошқа адашган ақидалар орасида баҳс-мунозаралар кетаётган даврда яшади. Шу сабабли ўз асарларида суннийлик ақидасини ҳимоя қилиб, турли адашган ақидапарастларга раддия берган. Жумладан, “Аҳком ал-Қуръон” асарида Аллоҳнинг ягоналиги ва Унинг ўхшаши йўқлиги, пайғамбарлик далиллари, қабр азоби ва роҳати, Қуръоннинг мўъжизакорлиги каби мавзулар, шунингдек, жабария, қадария, мушаббиха, хорижия ва шиа каби фирқаларга раддиялар берилган. Абу Бакр Жассоснинг ақидавий қарашлари чуқур диний фалсафий асосга эга. Алломанинг ақидавий қарашлари борасидаги турли нотўғри фикрлар асоссиз

бўлиб, у соф суннийлик ақидаси тарафдори эканини ишончли далиллар асосида тасдиқлайди.

Абу Бакр Жассос ҳаёти ва илмий ижодини ўрганиш, олимнинг “Аҳком ал-Қуръон” асари нафақат ҳанафийлик мазҳаби доирасида, балки бутун ислом оламидаги энг аҳамиятли ва мўътабар манба эканлигини кўрсатади. Алломанинг фикҳий, ақидавий ва ахлоқий қарашлари “Аҳком ал-Қуръон” асарида яққол намоён бўлган. Асардаги бу таълимотлар ҳозирги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шу боис бу асарни тадқиқ қилиш, ундаги қоида ва ғояларни амалда жорий қилиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан саналади.

Тадқиқотда таҳлил этилган масалалар, улардан келиб чиққан хулосалар асосида куйидаги тавсияларни ишлаб чиқиш имконини берди:

1. Абу Бакр Жассоснинг илмий-маънавий меросини ташкил этган соғлом эътиқод, фикҳ ва одоб-ахлоқ масалаларини кенг жамоатчилик, айниқса, ёшлари орасида кенг тарғиб қилиш;

2. Олимнинг “Аҳком ал-Қуръон” асари таржимасини тегишли шарҳ ва изоҳлари билан ўзбек тилида нашр этиш. Асар нусхаларидан талабаларга ислом ҳуқуқи илмий назарий масалалари ҳамда манбашуносликнинг кодикологик хусусиятларини ўргатишда манба сифатида фойдаланиш;

3. Дунёнинг турли нуқталарида ислом дини ниқоби остида фаолият юритаётган бузғунчи экстремистик оқимлар, сохта мазҳаблар ўз ғаразли мақсадлари йўлида ислом ҳуқуқининг асл моҳиятини бузиб кўрсатишга уринаётганликларини эътиборга олиб, ислом динининг суннийлик йўналиши ҳанафий мазҳабига асосланган Абу Бакр Жассоснинг “Аҳком ал-Қуръон” асарига манба сифатида таяниб, ислом ҳуқуқининг асл моҳиятини кўрсатиб берувчи илмий тадқиқотлар ёзиш ва нашр этиш.

**INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN
SCIENTIFIC COUNCIL DSc.26.04.2018.Isl/Tar.57.01
FOR AWARDING A SCIENTIFIC DEGREE**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

AKHMEDOV BURKHON ABDURAKHMONOVICH

**THE ROLE OF ABU BAKR JASSAS'S TAFSEER
"AHKAM AL-QUR'AN" IN THE DEVELOPMENT OF HANAFI MADHAB**

24.00.02 – Qur'an sciences. Hadith sciences

**ABSTRACT OF THE DISSERTATION FOR RECEIVING THE DEGREE OF DOCTOR
OF PHILOSOPHY (PHD) ON ISLAMIC STUDIES**

TASHKENT-2019

The theme of dissertation of doctor of Islamic sciences (PhD) was registered at the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under number B2019.2.PhD/Isl.31

The dissertation has been done at International Islamic Academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract is published in three languages (Uzbek, English and Russian (CV) on the web site of the Scientific Council (www.iiiau.uz) and on the Ziyonet Information Portal (www.ziyonet.uz).

Scientific supervisor:	Islamov Zahid Mahmudovich doctor of Philology, Professor
Official opponents:	Uvatov Ubaydulla Murodovich doctor of historical sciences, Professor Yuldashkhodjaev Khaydar Khashimkhanovich candidate of historical sciences
Leading Organization:	Imam Bukhari International Scientific Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan

A defense of the dissertation will be held at the meeting of the Scientific Council under number DSc.26.04.2018.Isl/Tar.57.01 under International Islamic Academy of Uzbekistan at _____ o'clock, "_____" 2019 (Address: 11., A.Qodiri street, 100011 Tel. (+99871) 244-94-70, fax: (+99871) 244-00-65 e-mail: info@iiiau.uz.

The dissertation is available for acquaintance in the Information Recourse Centre of International Islamic Academy of Uzbekistan (Registration No. ____). (Address: 11, A.Qodiri street, 100011, Tel. (+99871) 244-94-70, fax: (+99871) 244-00-65

The dissertation abstract is disseminated on « ____ » of 2019.
(2019 « ____ » _____ in the registration statement.)

Sh.A.Yovkochev
Chairman of the Scientific Council
for awarding academic degrees,
Doctor of political Sciences, Professor

D.A.Rahimdjanov
The secretary of the Scientific Council
for awarding academic degrees,
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor

S.S.Agzamkhodjaev
Chairman of the Scientific Seminar under the Scientific
Council for awarding academic degrees,
Doctor of Historical Sciences, Professor

INTRODUCTION (abstract of PhD dissertation)

The relevance and necessity of the topic of dissertation. One of the urgent tasks of today is to show the humanitarian essence and contribution to human development of the religion of Islam in the present period of decisive ideological struggle between various centers of power in the twenty-first century. Accordingly, “We consider it important to convey to the world community the genuine humanitarian essence of the Islamic religion. For, the religion of Islam calls us to goodness and peace, to preserve the true human qualities.”¹ In recent years, we can observe growing interest in Islamic sciences such as tafseer, hadith (الحديث), fiqh, aqaid (العقائد) and mysticism (التصوف) in the world of Orientalism.

There are a great number of unique manuscripts of Oriental scholars and thinkers in the manuscript funds across the world. These works are characterized by the richness of the historical, socio-political and cultural background of Mawerannahr. Many of them are being studied as a primary source of studying the true meaning of Islam, as an integral part of our historical and cultural heritage and our past. The study of the history and sources of Islamic history, particularly the history of fiqh science and its evolution, the works of mufassirs and local tafseers, are of actual relevance.

During the years of independence, particular attention has been paid to the spirituality and the revival of religious and national values has become a state policy. The announcement of Bukhara as «A Capital of Islamic Culture» by the Islamic Cooperation Organization in 2020, establishment of schools of Hadith, Fiqh, Kalam, Tafseer and Sufism, and International Islamic Academy of Uzbekistan requires further research in the field of Islamic sciences. The study of Islam and its scientific heritage, its subsequent transmission to the lifestyle of the Uzbek people has been identified as one of the urgent tasks of today.

«In the great history, nothing goes untraced. It is stored in the blood of nations, historical memories and is reflected in life. That is why it is very powerful. Preservation and study of historical heritage of ancestors is one of the most important priorities of our state policy”². In this context, profound study, deep awareness and extensive popularization of the life of great thinkers, their contribution to the development of world civilization is of particular importance. In this regard, it is crucial to carry out a detailed study of sources, original manuscripts on the history of our country, as well as the implementation of a special theoretical and comprehensive research on the high legal culture, ethical and social norms, based on national mentality and Islamic values.

This dissertation, in a certain extent, serves for realization of several Presidential decrees. For instance, “On Strategies for Further Development of the Republic of Uzbekistan” (dated February 7, 2017 N UP-4947), “On measures of further improvement of religious sphere” (dated April 16, 2018), “On measures for

¹ Speech of Shavkat Mirziyoyev, the President of The Republic of Uzbekistan at the 72nd session of General Assembly of UNO // Ma’rifat, September 20, 2017

² Speech of Shavkat Mirziyoyev, the President of The Republic of Uzbekistan at the 43-session of the Council of Ministers of foreign affairs of the OIC // Halk suzi, October 19, 2016

further enhancement of system of storage, research and propaganda of ancient written sources” (from June 24, 2012, № UP-3080). Decrees of the Cabinet of Ministers of Uzbekistan as “On Measures of Establishment and Support of the International Islamic Academy of Uzbekistan” and other normative-legal acts.

Compliance of the research with priorities of the development of science and technology in Uzbekistan. The research was carried out in accordance with the priorities of the Republican scientific and technological development: «Formation and realization of the system of innovative ideas in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the information society and the democratic state».

Extent of examination of the problem. Abu Bakr Jassas was a mature scholar of the Hanafi Madhab. That is why all of his works are devoted to explaining the principles of this madhab. It can also be seen in his “Ahkam al-Qur’an”, where juridical, theological considerations and ideas of Hanafi madhab took an important place. This work has played a role of an important source for further researches.

There is some information about Abu Bakr Jassas in old books in the genre of “tabaqat” (narrators) and “taraajim” (biography). According to narration of Hatib Baghdodiy Saymariya and Abu Bakr Muhammad ibn Muso Khorazmiy, Abu Bakr Ahmad ibn Ali Jasoss was born in 917/ 305 year in city of Ray. He lived there in the period of 937/325 years until he became 20 years old and then he moved to Baghdad city. In purpose of getting education, he travelled to different countries that are considered as the center of enlightenment. Scholar’s first trip occurred in 937/325 when he was 25. He travelled from his motherland city of Ray to the capital of Islam, science and culture Baghdad city. At that period Baghdad city was the place where scholars of mufassir, muhadith and faqih reside. Abu Bakr Jassos decided to make use of the knowledge of scholars with the big enthusiasm. He particularly gained the proper knowledge from the outstanding scholars of Hanafi School. In the year of 947/335, the scholar left for Avoz when starvation and costly life started in Baghdad. He decided to come back again when the situation in Baghdad had been settled down. Saymariy writes as follows about the death of Abu Bakr Jassos: “Sheikh Abu Bakr Ahmad ibn Ali Jassos died in Hijriy 370, Zulhijja (in 981 year in June). The ceremony of his funeral and burial was carried out personally by Sheikh Abu Bakr Muhammad ibn Muso Khorazmiy”. There is no doubt about the date of death of the scholar, he was 65 years old and it was Sunday of Zulhijja month. The cite of the burying is unknown. Fuad Sezgin said “He died in Baghdad”.

Undoubtedly, his teachers play an important role in studying the biography and scientific works of a scientist. After all, a student's worldview, beliefs, and scientific potential are shaped by the teacher's teachings. As it was stated above, Abu Bakr Jassos had travelled to different countries in order to get knowledge from outstanding scholars of that time. In consequence, his scientific outlook, thought and spiritual skills had been widen and he became prominent specialist of above stated subjects.

In the Arab world, a series of studies have been carried out on Abu Bakr Jassas and his famous tafseer. Among them, Professor Ali ibn Suleyman al-Abid, Omar Muhammad Omar Bodowud, Abdulbasit Ibrahim Balbul and Dr. Safwat Mustafa Halilovic and Doctor Ismatullah Inoyatullah, who are working on the Qur'an and Qur'anic sciences, have studied the "Ahkam al-Qur'an". In particular, Dr. Safvat has made extensive studies on this subject.

In addition, several researches and translations on "Ahkam al-Qur'an" have been made in Urdu language. For instance, Mawlana Abdulqayyum authored a well-known six-volumed translation of "Ahkam".

Till present in Uzbekistan, no researches on Abu Bakr Jassas and his scientific works have been made. It is unfortunate that Uzbek readers and researchers have not still been acquainted with the masterpiece tafseer. This fact also explains the relevance of the topic.

Western scholars as A. Kevin Reinhart, Adel Umar Sharif, Muhammad Badulhalim and Keith Daniels have mentioned Abu Bakr Jassas, his biography and works in their researches. Mahammad Akram prepared a PhD dissertation in English on Abu Bakr Jassas' another masterpiece «Usul».

The relevance of the research with research plans of the higher education institution where it is completed. The dissertation was carried out within the framework of the research project of the research program of the International Islamic Academy of Uzbekistan «The Program of Measures for the Improvement of Islamic Studies».

Purpose of the study is to highlight the significance of Abu Bakr "Ahkam al-Qur'an" in the development of Hanafi School of jurisdiction.

Objectives of the research:

To expose the social, political and scientific environment of the Islamic world in X-XI centuries, and to justify this environment by introducing the life and scientific activities of Abu Bakr Jassas;

To identify specifics of the work of Ahkam al-Qur'an, to clarify its role in the Hanafi madhhab, and to define the role and scientific potential of the scholar in the field of interpretation;

Demonstrate the significance of the book today by expressing the scholar's attitude to the moral and theological issues in the work;

To introduce the methods of applying the principles of the Hanafi madhhab in the book "Ahkam al-Qur'an" and to justify its importance in solving modern jurisprudential problems.

Object of the research is "Ahkam al-Qur'an", by Abu Bakr Jassas.

The subject of the study is a scientific and theoretical view of Abu Bakr Jassas in his "Ahkam al-Qur'an".

Research Methods. In the dissertation the general philosophical methods of scientific knowledge, analysis and synthesis, induction and deduction, abstractions were applied, structural-functional approach was used, as well as content-analysis of texts, requirements to investigations on Islamic studies – investigation methods like scientific, historical, religious tolerance, objectivity, respectful approach for

Islam and intolerance were applied

The scientific novelty of the research is as follows:

The misconceptions as the conflict between the Sunni and the Shiite in X-XI centuries, the establishment of “Dar al-Hijra” centers by Karmites and the process of struggles between the misguided sects such as the Karmites, Mu'tazilites and Shiites, that emerged in the region, had led to the formation of distinctive beliefs in Abu Bakr Jassas but he did not go beyond the principles of the Hanafi teaching;

Some of the controversies, such as the magic of Abu Bakr Jassas' doctrine, and seeing God, have proved him as a representative of “Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah” through his ideas in the work of “Ahkam al-Qur'an”;

Abu Bakr Jassas has been awarded the title of “Imam”, “Hujatul Islam”, “Mufassir”, “Hafiz”, “Muhaddis”, “Fazil”, “Faqih”, “Mujtahid”, and “Mufti” in the Islamic world. He obtained this position as a result of his writing of the work “Ahkam al-Quran” based on the Hanafi Madhhab in the style of “raddia”;

The Hanafi sect's beliefs, ethics and jurisprudence for the first time in the book Ahkom al-Quran revealed a unique way of covering today's such pressing issues as corruption, murder, relations with other religion representatives, and commerce.

The practical outcome of the research is as follows:

The social, scientific and spiritual environment in Abu Bakr Jassas's life and the influence of this atmosphere on the scholars' work are widely covered;

The scientific titles of Abu Bakr Jassas have been proven by substantiated evidence;

Some of the misconceptions about Abu Bakr Jassas's allegorical views were analyzed and testified to the fact that the scholar was a representative of Ahl al-Sunnah wal collective;

The sources used to describe the work of Ahkal al-Qur'an are illustrated;

Some of today's problems have been solved based on actual issues in the book Ahkal al-Qur'an.

Reliability of research results. Reliability of research results: fundamental scientific views of East and West scientists' methodology, the use of Arabic sources in the evaluation of the historical and scientific process, and the conclusions of the conclusions and recommendations.

The scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the research results is explained by the methodological approaches to the correct interpretation of Hanafi jurisprudence in the society, especially among young people and the use of theoretical conclusions on the formation of a healthy understanding of the Hanafi Madhab.

The practical significance of the results of the dissertation is based on the fact that in Uzbekistan, the development of the religious culture of young people, the perfection of the state programs for the protection of the Hanafi Madhab from ideological threats such as the emergence of fundamentalism, extremism and terrorism in the form of Islamic mask through global networks.

Introduction of research results. Based on the scientific findings on the

topic the importance of the “Ahkam al-Qur'an” by Abu Bakr Jassas in the development of the Hanafi Madhhab:

Information and findings about the history of Hanafi jurisprudence, the book of “Ahkom al-Quran”, information about the lifespan of mufassirs and faqihs were used to teach “Tafseer” to the students of Madrassahs and Higher Education Institutions under the Muslim Board of Uzbekistan, and to the listeners of retraining course on special subjects like “References to Tafseer Studies”, “Fiqh Books in Movarounnahr”. (Reference of the Muslim Board of Uzbekistan dated August 2, 2019, No. 2108).

As a result, the findings helped to familiarize students, in particular, young generation, with the great figures of our country, to educate them in the spirit of patriotism, humanism, national and universal values;

The findings about the differences between the interpretations of the Hanafi madhhab, the doctrinal issues were used to increase public awareness of the Imam Bukhari International Research Center body and in the methodological classes that help to improve their professionalism, and also to create catalogs, albums, and scientific and practical materials. (Reference of Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, No. 02/271, August 2, 2019).

As a result, the younger generation has developed the correct understanding about Islam and jurisprudence, especially about the destructive extremist movements operating under the guise of Islam that are far from pure Islam;

Information about the life and legacy of the scholars of the Eastern countries developed during the Abbasid caliphate, was used by Ziyos studios programmes, to produce scenarios for the TV show "Assalom Uzbekistan" of “Uzbekiston” TV channel. (Reference of Uzbekistan National Television and Radio Company, No.01-13-1520, August 2, 2019). As a result, it helped to create a sense of patriotism in the youth, to study the history of the country and the rich heritage of scholars;

Findings about the interpretation of the principles of the Hanafi madhhab, tafseer and theological issues were helpful to write modern scientific research works, books and collections about the scholars, ancestors and researchers of Uzbekistan and their books, manuscripts and lithographs that are kept in the library and archive and manuscripts foundation of the Center for Islamic Civilization of Uzbekistan and also abroad. (Islamic Islamic civilization of Uzbekistan) the passing on August 1, 2019, No. 286/19 reference). The results have helped young people to learn the history of their nation, to develop a sense of national identity, to instill in them a sense of national pride and admiration.

Approbation of results of the research. The results of the research have been approbated in ten local and international scientific and practical conferences, including «Actual problems of the development of approaches and methodologies of Religious Studies» (Tashkent, 2014), «Vth international conference on Global science and innovations 2019: Central Asia» (Astana, 2019), «Proceedings of the X International Scientific and Practical Conference» (Warsaw, 2019).

Publication of research results. Five scientific articles on the theme of the research, including four scientific articles (4 republicans and 1 foreign journals), published in the scientific journals of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan.

Structure and extent of dissertation. The dissertation consists of 3 chapters, a conclusion, a list of references and a total of 148 pages.

BASIC TENOR OF THE DISSERTATION

The introduction part of the dissertation substantiates the relevance and necessity of the research topic, analyzes the level of examination of the problem, and shows the priorities of the research and relevance with development of the national science and technology, points out subject, object, aims and methodologies. In addition, scientific novelty of the research, the reliability of its results their scientific and practical significance, approbation and structure of the work is showed.

The first chapter of the dissertation, titled «**Abu Bakr Jassas and social, political and scientific environment in X-XI centuries**» is devoted to the life of Abu Bakr Jassas and to the development and advancement of the Islamic religion in Xth century.

The paragraph titled «*Social, Scientific and Political Situation of the Middle East in X-XI centuries*» describes in detail the nationalities and people of the Abbasid Caliphate, the palaces of emir and ministers, holidays, faqihs, scholars of four Madhabs and their lives.

In the second century of the Abbasid rule, the Islamic world expanded further eastward to India and the Persian Gulf, to the Sudan and to the far west of Africa, to the Byzantine and to Armenia, to Khazar, Bulgari, to the Turkish lands and to the Persian Gulf in the north. During this period, the Arabs, Persians, Turks, Indians and Turks lived in the Caliphate. The relationship between them was in the spirit of Madhabism. Similarly, big fires such as in Karh, swindlers, plundering of property, earthquakes and natural disasters have also aggravated the situation of the people.

Despite the internal controversies and depressions in the political environment in IV and V centuries of Hijri science has rapidly developed. The epicenter of this development was the capital of caliphate. The reason why the scientific environment was so prospering was that the Caliph encouraged the scholars and offered them with continuous gifts. Our ancestors, such as Abu Nasr Farabi (873-950), Abu Mansur Muhammad Moturidi (870-944), Abu Abdullah Khorazmiy (born in 997), Abu Ali ibn Sina (980-1037), Abu Rayhan Beruniy (973-1048), Yusuf Has Hadjib (1019 BC) also lived and studied at that time. The main characteristic of this stage was to rely on reason, logical thinking, a new interpretation of the spiritual wealth created by humanity before the ancient (pre-Islamic), and intensified interest in specific and natural sciences. This stage has not stopped after its traditions. At this stage, various areas of «The Truth seekers» - the

spheres of the word, philosophy, and Sufism have been perfectly formed.

The main feature of the X-XI centuries was the closure of ijtiḥād doors, which led to a number of negative moments. Widespread comments were made by faqīḥs to limit the interpretation of Mujtāḥid Imams, and then to comment on the commentary, to increase their hypothesis, to simplify the issue to the reader, or to point out the reasons for the imams' judgments. At that time, the Hanafī madḥab was famous and widespread in Iraq. The Turks started spreading this madḥab and to other cities as soon as they began to rule on it. Often, the Caliphs preferred the ruling party and the representatives of other Madḥabs because the Hanafī Madḥabs did not refuse to accept the presidency and accepted it with sympathy.

The second paragraph of the first chapter entitled «The Importance of Abu Bakr Jassas' Scientific Heritage in the Social Life of the Region» examined the life, scientific journey and legacy of Abu Bakr Jassas.

Famous scholars were not content with obtaining knowledge from local scholars, but also sought knowledge abroad. They made scientific visits to faraway countries and tried to obtain new knowledge and use various manuscripts of scientists. Usually such trips lasted for several years. Abu Bakr Jassas also traveled to a number of cities, the centers of enlightenment in order to raise his knowledge and to educate from mature scholars. He traveled from his native city of Ray to one of the scientific and cultural capitals of the Islamic world - Baghdad. He embraced the science of fiqh from the Hanafī savants. In 335 AH, when the famine and dignity began in Baghdad, the scholar moved to Ahvaz. Later on, he returned to Baghdad. Abu Bakr Jassas used scientific journeys efficiently. Several years of traveling to far-flung countries has led the scientist to be recognized as a mature faqīḥ of Hanafī madḥab. The influence of Abul Hasan Karkhi in the works of the scientist is obvious.

During the research, 18 of Abu Bakr Jassas' mentors were identified. Abu Bakr Jassas' teachers can be traced back to two groups. They are, first those who are recognized in historical biographical sources – taraajim, and second, those whose names are noticed in “Ahkām al-Qur’an” and other works of the author.

Abu Bakr Jassas authored such books as “Ahkām al-Qur’an”, “Kitāb usul al-Fiqh”, “Jawābat al-Masail”, “Sharḥ al-jamī’ al-Kabir”, “Sharḥ al-jamī’ al-saghir”, “Sharḥ al-manasik”, “Ta’liq a’la al-asl li-l-imam Muhammad ibn al-Hasan”, “Sharḥ Muhtasar al-Karhi”, “Sharḥ Muhtasar at-Tahawi”, “Sharḥ adab al-qazi li al-Hassaf”.

In the third paragraph of the first chapter of the chapter titled «The role of scholar in the Tafseer Science», were revealed Abu Bakr Jassas's positions and qualities.

The scholars have mentioned various words of praise and on Abu Bakr Jassas. They called Abu Bakr Jassas Imam, Hujjatul Islam, Mufasssir, Hafiz, Muhaddith, Fazil, Faqīḥ, Mujtāḥid, Mufti, and Iraqi scholar.

The second chapter entitled «**The Role of “Ahkām al-Qur’an” in the science of Tafseer**» describes the position, source and peculiarities of “Ahkām al-Qur’an” among tafseers of the Hanafī Madḥab.

In the first part of the second chapter titled «**The Title of the Interpretation of the Hanafi Madhab**», Abu Bakr Jassas is one of the mujtahids of the Hanafi Madhab, and the method of recording the work.

In the book *Ahkam al-Qur'an*, the scholar acts according to the opinions of Abu Hanifah. He then focuses on the views of the prominent students of Abu Hanifa - Abu Yusuf, Muhammad ibn Hasan Shaibani and Imam Zufar - who are known as "Imam's owners."

The scholar sometimes rejects the views of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad against Abu Hanifa and emphasizes the correct view of Imam Azam.

Famous scholars have not only been taught knowledge from all the scholars in their homeland, but have also been trained to prominent people from other countries. They made scientific visits to faraway countries and tried to use new knowledge and various manuscripts of scientists. Usually such trips lasted for several years. Abu Bakr Jassas also traveled to a number of cities where he was the center of knowledge and wisdom to raise his knowledge and to educate his mature scholars. He traveled from his native city of Ray to one of the scientific and cultural capitals of the Islamic world, Baghdad. He embraced the science of fiqh from the Hanafi savants. In 335 AH, when the famine and dignity began in Baghdad, the pilgrim went to Ahvad. Later on, he returned to Baghdad. Abu Bakr Jassas used scientific journeys efficiently. As a result of several years of traveling to far-flung countries, the scientist has led the Hanafi Madhab to be recognized as a mature faqih. The influence of Abul Hasan Karkhi in the works of the scientist is obvious.

In the third paragraph of the first chapter of the chapter titled «**The Position of Allah in the Tafseer Science**», Abu Bakr Jassas's position and qualities were revealed.

The scholars have mentioned various words of praise and kind words about Abu Bakr Jassas. They called Abu Bakr Jassas Imam, Hujjatul Islam, Mufassir, Hafiz, Muhaddith, Fazil, Faqih, Mujtahid, Mufti, and Iraqi scholar.

The second chapter entitled «**The Role of "Ahkam al-Qur'an" in the Science of Tafseer**» describes the position, source and peculiarities of the work of the *Ahkam al-Qur'an* with tafsirs of the Hanafi Madhab.

In the first part of the second chapter titled «**The Title of the Interpretation of the Hanafi Madhab**», Abu Bakr Jassas is one of the mujtahids of the Hanafi Madhab, and the method of recording the work.

In the book *Ahkam al-Qur'an*, the scholar Abu Hanifah acts according to his opinions. Abu Yusuf, Muhammad ibn Hasan al-Shaybani and Imam Zufar are the main followers of Imam Abu Hanifah.

The scholar sometimes refutes the contradictions between Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad and Abu Hanifa, and emphasizes Imam Azam's view as correct.

The scholar sometimes refutes the contradictions between Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad and Abu Hanifa, and emphasizes Imam Azam's view as correct.

In many cases, Abu Bakr explains the texts of his Madhabs after the jurisprudential fiqh of the Companions and the Tabi'een, in the interpretation and interpretation of various rules and issues. He then dwells on the other definitions of the other Madhabs and compares them with them.

The second part of the second chapter, entitled «Fiqh sources of the book «Ahkam al-Qur'an»». describes the specific style of classifying the author's works, the specific approach to covering the topic and the precise definition of the subject. During the research, it was found out that Abu Bakr Jassas's book, Ahkam al-Qur'ani, included a number of branches of science, such as fiqh, usul, tafseer, and many sources of author's work. Abu Bakr has been divided into three categories:

1. Teacher's works.
2. Written Works by Author.
3. Books that have been recognized by scholars during their lifetime.

In the book Ahkam al-Qur'an, the scientist widely uses the views and ideas of his mentor, who has been interviewed. In some cases, even if they bring their words as evidence, there are sometimes conflicts. Although Abu Bakr Jassas differed from each other's opinions, his views were scientifically imparted.

Abu Bakr Jassas used his other books, such as Usuli fiqh, Sharhi Muhtasar at-Tahawi and Ashriba, to write «Ahkam al-Qur'an» at the end of his life. For example, in the commentary on Surat al-Baqara, verse 106, the Prophet (saw) refuted those who did not have naskh in the Shari'ah: «In our method of jurisprudence, we have mentioned abundantly what is permissible and permissible» he said. He then dwelled on the issue of the revelation of the Qur'an by circumcision, and said in the end: «The method of the issue is detailed in our book fiqh and can be used by anyone.»³

During Abu Bakr Jassas's life, he has used a number of books that have been recognized by scholars. However, it is not always easy to understand the sources of the commentary of the scholar, and also refer to the source or literature names that are rarely used. Abu Bakr has widely used books in tafseer, hadith, dictionary, grammar, fiqh, method and history.

For example, from the tafseer transmitted: Abdurrazzoq Sanani⁴ (Report 211/826), «Tafseer al-Qur'an» and Muhammad ibn Jarir al-Tabari (310/923), «Jomi' al-bayon an Ta'wil al-Qur'an», From the Fiqhî Tafseer: Muhammad ibn Idris Shâfi'î's (walks of 204/820) «Ahkam al-Qur'an»⁵, Abulhasan Ali bin Hajar Sa'di (Walih 244/859) «Ahkam al-Qur'an», Abu Ishaq Isma'il ibn Ishaq Maliki al-Basri (wal-wit 282/895) «Ahkam al-Qur'an», Abulhasan Ali bin Musa Qummiys «Ahkam al-Qur'an» and Imam Abu Ja'far Ahmad Ibn Muhammad Al-Tahawis (cf 321/934) «Ahkam al-Qur'an»⁶.

From the sources of Hadith: Imam Maliks⁷ «Muwatta». From dictionaries, he

³ See: Abu Bakr Jassas. Ahkam al-Qur'an. V.1. - Bayrut: Dar al-kutub al-ilmiya. - V. 70-72; Abu Bakr Jassos. Al-fusul fil-usul. V.2. Kuwait: Vizarat al-avqof al-Kuwaitiya, 1994. - B. 213-218, 321-366.

⁴ Abdurrazzak ibn Humam Abu Bakr San'ani (126/744-211/827), authentic narrator of hadithes. From San'a. He learnt by heart approx. 17 thousand hadithes. He authored such books as «Al-Jami' al-kabir», «Tafsir al-Qur'an».

⁵ Imam Shafi'i is considered as the first scholar to write on this.

⁶ Khaji Khalifa. Kashf az-Zunun. V.1. - Istanbul: 1941-43. - P. 20.

⁷ Malik bin Anas al-Asbakhi (93/712- 179/796): Imam of Medina, founder of one of sunni madhabs. Was born and

narrated from Abu Ali al-Fatih and Abu'Umar Ghulam Salab⁸.

In addition, Abu Bakr Jassas brings forth the untruthful words and opinions of mujtahid faqihs from Shafi'i, Maliki and other Madhabs. Rarely speaks of their sources. Jassas appealed to Muhammad Bin Isaak's⁹ book *As-Sina 'an-nabawiyya* and al-Waqidi's¹⁰ *al-Maghazi an-nabawiyya* in his book.

The third paragraph of the second chapter entitled «Peculiarities of the book “Ahkam al-Qur’an”» is dedicated to judging verses, arguments of those verses, conclusions in “Ahkam al-Qur’an” of Abu Bakr Jassas.

Abu Bakr Jassas learns the verses in the *Ahkam al-Qur'an*, the texts of the verse and the judgments and conclusions from them.

Abu Bakr al-Jass'as tried to concentrate and coordinate the following in his interpretation: consolidation and coordination; various sayings of the salaf in the interpretation of the verse; several reasons for the revelation of the verse, and various meanings of the verse.

Explaining the definition of Shari'ah conquests;

Explaining Islamic culture and high human values:

Not missing out history.

During the research, the following features of the book “Ahkam al-Qur’an” were revealed:

1. Explaining the Qur'an with the Qur'an;
2. Inversion between Tafseer bil ma'suur and tafseer bil ra'y;
3. Discussion of important religious issues;
4. Clarifying many subjects of *usul al-fiqh* and the Qur'anic science.

In his work, the mufassir draws a special attention to interpreting the Qur'an with the Qur'an, comparing them to one another in the Qur'an, in addition to the verses of *fiqh*, or verses of general interpretation.

The third chapter of the study, entitled «The importance of *Ahkam al-Qur’an* in modern era» today, discusses ethical issues, interpretation of the Hanafi madhab's rules, and modern scholarly issues.

In the first paragraph of this chapter, "The Explanation of the Principles of the Hanafi Madhhab in *Ahkam al-Quran*," Abu Bakr Jassos interprets the verses and explains the judgments from them. Basically, he gives a brief overview of the topics, pointing out that their method is fully covered in the book *Fiqh al-Fusul fi-l-Usul*. The topics covered by Abu Bakr Jassos are:

Muhkaam and mutashabih. Abu Bakr Jassos describes the muhkaam and

died in Medina. Authored such books as “Muwatta”, “Va’z”, “Tafseer gharib al-Qur’an” and others.

⁸ Abu Bakr Jassas. *Ahkam al-Qur’an*. V.1. – Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. – P. 641; Abu Bakr Jassas. *Ahkam al-Qur’an*. V.2. – Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. – P. 345, 487, 560; Abu Bakr Jassas. *Ahkam al-Qur’an*. V.3. – Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya. – P. 38, 212, 319.

⁹ Muhammad bin Iskhag bin Yasar Madani (80/700 – 151/768). One of professionals on hadith and historians of Arabs. Spent all his effort to collect informations on life of the Prophet (p.b.u.h.).

¹⁰ Muhammad bun Umar bin Vakhid Sakhmi Abu Abdullah Vakidi (130/748 – 207/823). One of famous muslim historians, professional of hadiths. Was born in Medina and moved to Iraq when he was 50. Works: “Futuh ash-Sham”, “Al-Maghazi an-nabaviyya”, “Fathu Ifriqiya”, “Fathu Misr val-Iskandariyya”, “Tarih al-fuqaha”, “Kitabas-Siffin”, “Al-Jamal” and others. (See: Khafiz Abu Bakr Ahmad bin Ali al-Khatib al-Baghdadi. *Tarih Baghdad*. V.3. – Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2011. – P. 3-21, Shamsuddin az-Zahabi. *Tazkirat al-Khuffaz*. V.1. – Beirut: Dar al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2007. – P. 317).

mutashabih verses as follows: muhkam and mutashabih have two meanings. In the first meaning, all the verses of the Qur'an are either muhkam or mutashabih. Allah says in Surah Hud first verse that all verses are muhkam and Surah az-Zumar 32nd verse states that all the verses in the Qur'an are mutashabih. According to the second meaning there is a difference between muhkam and mutashabih. This is reflected in verse 7 of Surah Al 'Imran. This verse emphasizes that some of the verses of the Qur'an are muhkam and others mutashabih. Muhkam is a word that the meaning of other words is not included in it, and the one who hears it understands only one meaning. And mutashabih is the opposite. "

Naskh. Abu Bakr Jassos made the following statement regarding naskh: "The naskh is, as some people say, void. Other scholars have stated that it means change. In Surat al-Hajj 52 Allah used the word "naskh" to mean loss and alteration. There is also the meaning of transmission and transmission. These differences are related to the subject of the word naskh in the dictionary. Regardless of the meaning in the dictionary, the Shari'ah meaning of "naskh" is to describe the period of judgment and recitation. After all, sometimes the recitation may be naskh, verdict is eternal or on the contrary verdict is naskh, recitation is eternal".

Moreover, the writing describes fikih reforms such as, "mutlak and mukaiyad"⁴, "mujmal and mubaiyan"⁵, "oms and hoss"⁶, endeavor⁷, ohod news⁸ and shariah of previous⁹.

The second section called "Specific peculiarities of illustrating moral and dogmatic issues in composition" of the third chapter depicts that Abu Bakir Jassos paid special attention to the behavior matter in his compositions and his dogmatic news. The scholar mentions that beautiful manner is great quality and he supports his idea with following hadiths: "Beautiful manner – is the heaviest thing on the scale of a Muslim in Islamic judgment day". Following can be read in the hadith narrated by Ibn Umar (r. a.): "A man asked from Rasulullah (p.b.u.h.): "Which of the Muslims is preferred?" and Rasulullah (p.b.u.h.)'s answer was "The man with the most beautiful manner".

Abu Bakir interprets following verse calling others to obey authorities and believe in scholars: "**O you who have believed, obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you! ...**" (surah "Nisa, verse-59). There were various opinions about the meaning of the word "leaders" in this verse. Particularly, according to the narrations of Jobir ibn Abdulloh, Ibn Abbos r.a.)'s and Khasan, Ato and Mujakhid (a. r.)'s, they are fikih scholars. According to Abu Khuraira (r.a.) they are "saria" – amirs of force. Verse considers both opinions. Bacuse, the phrase "ulu-amr" in the verse comprises both above mentioned meanings. If amirs deal with ordering the matter of force and soldiers, scientists take responsibility of protecting shariah. Allah commanded to follow them both and accept their words. In one of his hadiths Rasulullah (p.b.u.h.) says: "If one follows my Amir, he is considered as he followed me"¹⁰.

Abu Bakr Jassos used edifying stories efficiently in order to call people to have beautiful behavior and manners. Likewise, Abu Bakir Jassos tried to cover the moral matters, such as, good deeds towards parents, keeping back from

stinginess, fortifying family, mutual consent, children's behavior and others. The comments of the scholar for the aforementioned matters have not lost their importance yet.

The third item of the third chapter, "The Importance of Tafseer (Interpretation) in Solving Modern Jurisprudence Issues," focuses on the solution of Jurisprudence issues. Abu Bakr Jassos tried to find solutions to the problems of society in his jurisprudential works. In particular, the book "Ahkam al-Qur'an" contains a number of examples of jurisprudence issues. Abu Bakr Jassas cited fiqh issues dividing into themes such as ablution, prayer, ruza (thirty-day Muslim fasting), hajj, zakat, crime and punishment, marriage, divorce, Bahaism, interfaith relations, inheritance and many others. Among them there are many topics that are very popular today. Abu Bakr Jassos, in his statements of jurisprudence, first drew attention to their lexical meanings and tried to correlate with similar pronouncements found in other verses. The author pays special attention to supporting his thoughts and conclusions with the verses and hadiths, the biographies of the Companions and the statements of the followers. He also mentioned various points of view within the Hanafi madhhab. Abu Bakr Jassos's distinctive style of writing "Ahkam al-Qur'an" is illustrated in the following examples.

Arguing with one another, especially with those of other faiths, is one of the most pressing issues of our day. In interfaith discussions, mutual tolerance and impartiality play an important role. Abu Bakr Jassos did not overlook this. According to Abu Bakr Jassos, knowledge is necessary to protect religion. There is a verse in the Qur'an: "O you (educated people), you have disputed (Moses and Jesus) about what you know. Why do you argue about something you don't know (the religion of Abraham)? Allah knows, but you do not know '(Surah Al' Imran, 66). There are two types of controversy in this verse: discussion with knowledge and debate without knowledge. The meaning of the verse is that without knowledge, it is impossible to argue. Discussions for the sake of the protection of religion with the members of other religions, must be based on knowledge.

The issue of testimony is one of the most important subjects of jurisprudence. Witnessing plays an important social role and has a powerful influence on a number of issues, such as marriage, hostility, litigation, commerce, crime and punishment. Islam has a great deal of confidence in this issue, even among non-Muslims. Speaking on this sensitive topic, Abu Bakr Jassos outlined his fiqh views on the testimony of other religious leaders. In his view, the Qur'an states that some of the people of the book are depositors: "There is one among the People of the Book who gives you a large sum of money and will return it to you..." (Surah Al' Imran, 75). Some say that this verse refers to Christians. Some scholars have mentioned that this verse came to bear witness. In their view, savings are also a form of testimony. Muslims are trustworthy and reliable, so their testimony is accepted. The testimony of the people of the Books, that is, Jews and Christians, is also accepted. After all, some of them are depositors. According to some scholars, Jews and Christians are welcome even if they testify against the Muslims. This is what the literal meaning of the verse means.

However, we (the Hanafi sect) do not accept the testimony of the people of the book against the Muslim. There is no clear proof in this verse. However, the testimony of the People of the Book in favor of Muslims is also accepted in our madhhab. In the work of Ahkam al-Quran, such jurisprudential issues as oaths, morals, khul'u, marriage, iddah, marriages, divorce, charity, occupation, pledge, hajj, prayer, fasting, i'tikaaf, magic, consensus, purity, will and many more are discussed widely. It has been thoroughly researched in relation to the verses of the Qur'an.

CONCLUSION

Following conclusions were made as a result of the research:

1. During the lifetime of Abu Bakr Jassas all four Sunni juridical schools rapidly developed and came out many mature scholars. This period also coincided with the era of active tensions between Shi'ites and the Sunnites. Particularly in such a severe situation when the influence of the Shiite sect has increased, and the depression of Sunni scholars has been exacerbated was very difficult. In this controversial situation, the scholar defended Sunni beliefs and fikh things and took them to a new level. This period effected to Abu Bakr's works, because in this time demanded determination of scholars. Abu Bakr Jasos indicated tolerance of Hanafi madhab and gave ideas based on research.

2. The teachers of Abu Bakr Jassas had a great impact on his thinking. In the works of Tarajiim and Tabaqat, there is information about nine of his teachers, and eight of his teachers are mentioned in the work of Ahkam al-Qur'an. His teachers were well versed in the religious sciences of his time and had a wide range of religious skills.

3. Abu Bakr Jassos, as a encyclopedist, wrote works in the fields of religious knowledge such as interpretation, methods, and dictionaries. The sources mentioned that the scholar was named for such titles as Imam, mufassir, Hafiz, hadith collector, fadil, faqih, mujtahid, mufti and Iraqi scholar. This scientific status and titles of Abu Bakr Jassos determine his position among the scientific community, particularly in the Hanafi sect.

4. The conclusions, scientific views and experiences of Abu Bakr Jassos' scientific thinking are reflected in his commentary on Ahkam al-Qur'an. This source also distinguishes sectarian views and jurisprudence. Before thinking about each issue, Abu Bakr Jassos relies on the views of the Imam Abu Hanifa, and his famous followers Abu Yusuf, Muhammad ibn Hasan Shaybanani and Imam Zufar. The work of Ahkam al-Qur'an is a comprehensive jurisprudential commentary in the Hanafi madhhab, which reflects not only the Hanafi jurisprudence but also the comparative analysis of the views of other sects.

5. «Ahkam al-Qur'an» is considered to be the masterpiece of Abu Bakr Jassas, where his religious and theological views and ethical theories have been confirmed. This work included many recognized works, which is one of the reasons of the fame of the tafseer. These sources are the works of his scholars, Jassos' works, and famous scientific works of his time.

6. Abu Bakr Jassos' Ahkam al-Qur'an is one of the most authoritative and

ancient sources on the interpretation of fiqh verses and has been the source for many other works written on the subject in recent times. The work emphasizes the interpretation of scriptural verses, attempts to gather and coordinate verses, the interpretation of the Shari'a terms, the high moral focus in the historical period, and the interpretation of the Qur'an with its high scientific status.

7. Allah is mentioned in historical sources as the owner of obaisance, zahid, bara 'and pious. These qualities of the scholar influenced the writing of the book "Ahkam al-Qur'an" and increase of his scientific knowledge. In this work, there are views on morality and mysticism, such as oneness, humility, tolerance, obedience. The ethical themes in the work of Ahkam al-Qur'an are still relevant today. The scholar has made good use of good stories about calling people to good manners and behavior.

8. Abu Bakr Jassas used fiqh and Quranic sciences, themes and principles in his work. In particular, the work contains a number of jurisprudential terms that are solid, mutashabih, nasikh, mansuh, absolut, muqayyad, ambiguous, mubayan, omm, ijti had, ahadith, Shari'a of previous nations, and others.

9. Abu Bakr lived at a time of debate between Sunnis and other erroneous doctrines. For this reason, in his writings he defended the Sunnite doctrine, rejecting various erroneous fanatics. In particular, the Ahkam al-Quraan addresses such topics as the oneness of Allah and His inclination, the evidences of prophecy, the torment and pleasure of the grave, and the miracle of the Qur'an. The religious views of Abu Bakr Jassos have a deep religious philosophical basis. Various misconceptions about the doctrine of the scholar are groundless and show that he is a supporter of the pure Sunni doctrine.

A study of the life and science of Abu Bakr Jassos shows that the scholar's work, "Ahkom al-Qur'an," is the most important and authoritative source not only within the Hanafi madhhab, but also throughout the Islamic world. The fiqh, theological and the moral views of the thinker are reflected in the work of al-Ahkam al-Qur'an. These doctrines are still relevant today. Therefore, the study of this work, its rules and ideas, is one of the most pressing issues of our day.

The issues analyzed in the study allowed to develop the following recommendations based on their conclusions:

1. Promotion of healthy beliefs, jurisprudence and ethics among the general public, especially among the youth, constituting the scientific and spiritual heritage of Abu Bakr Jassos;
2. To publish the translation of the scholar's book "Ahkom al-Qur'an" in Uzbek with relevant comments and explanations. Use of copies of the work as a source for teaching students theoretical issues of Islamic law and the codicology of source studies;
3. Various destructive extremist movements and pseudo-sects under the guise of Islam are trying to distort the true essence of Islamic law. Due to that reason, it is recommended to write and publish scientific research on the true essence of Islamic law, based on Abu Bakr Jassos' Ahkam al-Quran, based on the Sunni orientation of Islam.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРИСВОЕНИЮ НАУЧНОЙ СТЕПЕНИ
DSc.26.04.2018.IsI/Tar.57.01 ПРИ МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ
АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

АХМЕДОВ БУРХОН АБДУРАХМОНОВИЧ

**ЗНАЧЕНИЕ ТАФСИРА “АХКАМ АЛЬ-КУРЪАН” АБУ БАКРА
ЖАССОС В РАЗВИТИИ ХАНАФИТСКОГО МАЗХАБА**

24.00.02 – Коран. хадисовведение

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PHD) ПО ИСЛАМОВЕДЕНИЮ**

Ташкент – 2019

Тема диссертации доктора философии (PhD) по исловедению зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2019.2.PhD/Isl.31

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации размещён на трех языках (узбекском, английском, русском (резюме)) на веб-странице Научного совета (www.iiiau.uz) и на Информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziynet.uz).

Научный руководитель:	Исламов Захид Махмудович доктор филологических наук, профессор
Официальные оппоненты:	Уватов Убайдулла Мурадович доктор исторических наук, профессор Юлдашходжаев Хайдар Хашимханович кандидат исторических наук
Ведущая организация:	Международный научно-исследовательский центр Имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан

Защита диссертации состоится « ____ » _____ 2019 года в ____ часов на заседании Научного совета DSc.26.04.2018.IsI/Tar.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г.Ташкент, ул. А.Кадыри, дом 11, Тел.: (99871) 244 94 70, Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована под № ____). Адрес: 100011, г.Ташкент, ул. А.Кадыри, дом 11, Тел.: (99871) 244 00 91.

Автореферат диссертации разослан « ____ » _____ 2019 года.

(реестр протокола рассылки № ____ от « ____ » _____ 2019 года.)

Ш.А.Ёвкочев

Председатель Научного совета по
присуждению ученых степеней, д.пол.н.,
профессор

Д.А.Рахимджанов

Ученый секретарь Научного совета по
присуждению ученых степеней, к.и.н., доцент

С.С.Агзамходжаев

Председатель научного семинара при
научном совете по присуждению
ученых степеней, д.и.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования разъяснить значимость тафсира Абу Бакра Жассаса "Ахкам аль-Куръан" в развитии ханафитского мазхаба.

Объектом исследования является произведение Абу Бакра Жассаса "Ахкам аль-Куръан".

Предмет исследования: В качестве предмета исследования были установлены взгляды учёного, приведенные в научно-практической форме в его труде "Ахкам аль-Куръан".

Методы исследования: В разъяснении исследованной темы были использованы методы такие, как научное описание (характеристика), сравнительная история, сравнительная типология и компонентный анализ.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

изучены социальные, научные и политические особенности X-XI веков и влияние этих событий на творчество ученого;

доказаны законы и правила, касающиеся ханафитского мазхаба, научные условности и методы их применения;

аргументированы положение Абу Бакра Жассаса в исламском мире, научные звания, также особенности в его личных качествах;

с помощью достоверных источников доказано, что Абу Бакр Жассас является представителем ахли Сунны (суннитского вероубеждения);

также с помощью исторических источников были изучены догматические войны, заблудившиеся секты и привычки (обычаи) возникшие во времена ученого.

Апробация результатов исследования. Результатами данного исследования являются десять статей, из них "Актуальные вопросы совершенствования методов, подходов и методологии науки религиоведения" (Ташкент, 2014), «V Глобальная наука и инновации 2019: Центральная Азия. Международный научно-практический журнал» (Астана, 2019), Proceedings of the X International Scientific and Practical Conference" (Варшава, 2019) признание в республиканских и международных научно-практических конференциях.

Публикация результатов исследования. По исследованной теме были опубликованы 15 научных статей, 5 из них опубликованы в журналах, рекомендованных к публикации основного научного результата докторских диссертаций Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан (из них 4 в республиканских, 1 в зарубежных журналах).

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и использованной литературы. Объем диссертации 148 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; part I)

1. Ахмедов Б.А. Абу Бакр Жассоснинг ақидавий қарашлари // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. X. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2018. – Б. 68-70. (24.00.02. №25)
2. Ахмедов Б.А. Абу Бакр Жассос ижодида ахлоқий масалаларнинг ёритилиши // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. XI. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2019. – Б. 68-70. (24.00.02. №14)
3. Ахмедов Б.А. Абу Бакр Жассос шахсияти // Имом Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2018. №4. – Б. 8-9. (24.00.02. №11)
4. Ахмедов Б.А. Абу Бакр Жассоснинг «Аҳкам ал-Қуръан» асаридаги ахлоқий қарашлари // Ислом тафаккури. – Тошкент, 2019. Махсус сон. – Б. 36-40. (24.00.02. №4)
5. Ахмедов Б.А. Абу Бакр Жассос шахсияти ва илмий унвонлари // Ислом тафаккури. – Тошкент, 2019. №1. – Б. 31-33. (24.00.02. №7)
6. Ахмедов Б. “Аҳкомул Қуръон” пора ва порахўрлик ҳақида // Ҳидоят. Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг диний-маърифий, илмий адабий нашри. № 8-сон, 2019. – Б. 27. (24.00.02. №15)
7. Ахмедов Б.А. Scientific Heritage and Activities of Abu Jassos // International Journal of Research. – Hyderabad, India. 2019. #3. – P. 406-414. (№5; Global Impact Factor: 5,500)
8. Ахмедов Б.А. Абу Бакр Жассоснинг ақидавий қарашлари // V Global science and innovations 2019: central Asia. International-scientific practical conference. – Astana, 2019. – Б. 157-160. (24.00.02. №40)
9. Ахмедов Б.А. Religious ethics in the 10th century and religious awareness of Abu Bakr Jassas // X International Scientific and Practical Conference Social and Economic Aspects of Education in Modern Society. – Warszawa, Polska. 2019. – P. 46-48. (24.00.02. №14)

II бўлим (II часть; part II)

10. Ахмедов Б.А. The elucidation of Abu Bakr Jassas’s scientific works in the medieval records // Замонавий фан, таълим ва тарбиянинг долзарб муаммолари. – Урганч, 2019. – Б. 648-657.
11. Ахмедов Б.А. Абу Бакр Жассос шахсияти // XXI асрда илм-фан тараққиётининг ривожланиш истикболлари ва уларда инновацияларнинг тутган ўрни” мавзусидаги Республика илмий онлайн конференцияси материаллари. – Тошкент, 2019. – Б. 233-236.
12. Ахмедов Б.А. “Аҳком ал-Қуръон” асарида “Қуръонни Қуръон билан тафсирлаш” усули ҳақида // Ёш тадқиқотчилар илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2018. – Б. 257-261.

13. Ахмедов Б.А. Ислом динида фарзанд тарбиясининг муҳим жиҳатлари // Вояга етмаганлар ва ёшларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизими: муаммолар ва ечимлар. Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, – Б. 243-252.

14. Ахмедов Б.А. Исломда болалар тарбияси ва унинг аҳамияти // Вояга етмаганлар: қаровсизлик ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, – Б. 93-95.

15. Ахмедов Б.А. Ислом динида болаларнинг манфаатлари ҳимояси // Ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояга муҳтож болаларнинг ҳуқуқий ҳолати. Илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, – Б. 137-143.

Автореферат Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёти таҳририятида таҳрирдан ўтказилди ва ўзбек, рус, инглиз тилларидаги матнлар мослиги текширилди. (10.09.2019 й.)

Бичими 60x84^{1/16}. Рақамли босма усули. Times гарнитураси.
Шартли босма табоғи: 2,75. Адади 100. Буюртма № 99.

Гувоҳнома reestr № 10-3719
“Тошкент кимё технология институти” босмаҳонасида чоп этилган.
Босмаҳона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.